

Mordovin Maxim

A normann-elmélet Oroszországban a kezdetektől napjainkig

A 6367. (859.) évben. A tengerentúli varégek adót szedtek a csúdoktól meg a szlovénektől, meg a merjáktól, meg az összes krivicstől.

A 6370. (862.) évben. Elűzték a varégeket a tengeren túlra, és nem fizettek adót nekik, és a maguk urai voltak, és nem volt közöttük törvény, és nemzetség nemzetség ellen támadt, és viszálykodás volt közöttük, és harcot kezdtek egymás ellen. És azt mondták maguknak: „Keressünk magunknak fejedelmet, aki uralkodjon fölöttünk és törvény szerint ítéljen.” És elmentek a tengeren túlra a varégekhez, a ruszokhoz. Azok a varégek ruszoknak nevezettek, ahogy mások svédeknek, mások pedig normannoknak és angloknak, ismét mások meg gotlandiaknak, – íme így nevezettek ezek. Azt mondták a ruszoknak a csúdok, a szlovének, a krivicsek meg a veszek: „Földünk nagy és bőven termő, de nincs rajta rend. Gyertek uralkodjatok és birtokoljatok bennünket.” És felkerekedett három testvér a nemzetségével és magukkal hozták valamennyi ruszt, és megérkeztek, és a legidősebb, Rurik Novgorodba ült be, a másik, Szineusz Beloozeroba, a harmadik, Truvor pedig Izborszkba. Két év múlva pedig meghalt Szineusz meg a fivére, Truvor. És az egész hatalom egyedül Rurik birtokába került, és ő az emberei között szétosztotta a városokat – ennek Polockot adta, annak Rosztovot, amannak Beloozerot. A varégek ezekben a városokban jövevények, az őslakosok Novgorodban a szlovének, Polockban a krivicsek, Rosztovban a merják, Beloozeroban a veszek, Muromban a muromák, és mindezek fölött Rurik uralkodott.¹

¹ *Régmúlt idők krónikája* (Повесть временных лет), az idézett rész fordítása: Klima 1999: 36. Az orosz változatban: „Изнали варяг за море, и не дали им дани, и начали сами собою владеть, и не было среди них правды, и встал род на род, и была у них усобица, и стали воевать друг с другом. И сказали себе: «Поищем себе князя, который бы владел нами и судил по праву». И пошли за море к варягам, к руси. Те варяги назывались русью, как другие называются шведы, а иные норманны и англаы, а еще иные готландцы, – вот так и эти. Сказали руси чудь, словене, кривичи и весь: «Земля наша велика и обильна, а порядка в ней нет. Приходите княжить и владеть нами». И избрались трое братьев со своими родами, и взяли с собой всю русь, и пришли, и сел старший, Рюрик, в Новгороде, а другой, Синеус, – на Белоозере, а третий, Трувор, – в Изборске. И от тех варягов прозвалась Русская земля. Новгородцы же – те люди от варяжского рода, а прежде были словене. Через два же года умерли Синеус и брат его Трувор. И принял всю власть один Рюрик, и стал раздавать мужам своим города – тому Полоцк, этому Ростов, другому Белоозеро. Варяги в этих городах – находники, а коренное население в Новгороде – словене, в Полоцке – кривичи, в Ростове – меря, в Белоозере – весь, в Муроме – мурома, и над теми всеми властвовал Рюрик.” Lihacsov, D. Sz. fordításában: <http://www.hronos.km.ru/dokum/povest1.html>

Az orosz államiság kezdete a tudományos történetírás megszületésétől kezdve az egyik legvitatottabb kérdés Kelet-Európa történetében. Történészek, nyelvészek és később régészek százai foglalkoztak vele, szakmai és ismeretterjesztő munkák ezrei születtek róla, mégis, a kérdés most talán még aktuálisabb, mint valaha.

Munkámban az orosz állam kialakulásában szerepet játszó varégek, vagy más néven normannok jelentőségéről folyó több évszázados vitát szeretném áttekinteni a kezdetektől napjainkig. A tanulmány terjedelmi korlátai miatt nem térhetek ki az orosz, szovjet, majd újra orosz régészet nacionalista megnyilvánulásainak egészére. A normann-kérdés azonban lényegében tükörként ábrázolja a szakmában (és nem csak ott) uralkodó ideológiák hatásait.

A TUDOMÁNYOS KEZDETEK

Hagyományosan a két szembenálló – a későbbiekben normannista és antinormannista elnevezésekkel jelölt – irányzat kialakulását Gottlieb Siegfried Bayer (З. Байер, 1694–1738)² és Gerhardt Friedrich Müller (Г. Мюллер, 1705–1783) munkáinak megjelenéséhez szokás kapcsolni. Ezekkel és Lomonoszov rájuk adott válaszával indult meg a három század óta tartó vita. A két német kutató írta le először, hogy a varégeknek döntő szerepük volt a keleti szláv államiság létrejöttében. A varégek viszont nem szlávok, hanem svédek voltak.³

Bayer és Müller az Orosz Tudományos Akadémia megszervezésével kapcsolatban érkeztek Oroszországba 1725-ben. Müller – épphogy végezve a lipcsei egyetemen – inkább hivatalnoki karrieréről álmodott, mintsem tudományosról. Történeti érdeklődését végül Bayer személyes hatása és a szolgálati kudarcok határozták meg. Maga Bayer – ambivalens szakmai értékelése ellenére – az orosz történeti forráskritika megalkotójának tekinthető.

A későbbi viták heveségében Siegfried Bayertől az általa elsőként megfogalmazott elmélet ellenzői az egész életművét elvitatták, így a normann eredet koncepcióját is.⁴ Bayer érdemeit azonban teljesen felesleges kétségbe vonni. Valódi újítása nemcsak abban állt, hogy olyan szilárd alapot épített az elmülethez, amely napjainkig használható, hanem abban, hogy a korabeli Európa egészének a tudományos gondolkodásában elfogadott nézetekkel szállt szembe. A 18. század elején ugyanis uralkodó volt az az elképzelés, hogy az orosz állam kialakulásánál felbukkanó varégek a Baltikum déli partjairól származtak. Ez a nézet

² A külön nem hivatkozott életrajzi adatok és évszámok forrásául az orosz életrajzi lexikon internetes változata szolgált: <http://www.rulex.ru/abc.htm>

³ Felmerül még helyenként, hogy a svédek már a 16–17. század folyamán többször magukénak mondták az Ó-orosz állam megszervezésének dicsőségét. Emellett hivatkozni szokás az északi orosz hagyományokra, melyek határozottan a Balti-tenger vidékéhez kötik a varégek eredetét. Lásd: Кузьмин 2005.

⁴ Elsősorban Saszkoljszkij tagadta Bayer szerepét a normann-elmélet megfogalmazásában: Паско́льский 1965: 9. Jellemző, hogy Saszkoljszkij, átvéve Sahmatov elméletét, már Nyesztor, az őskronika feltételezett szerzőjét tekintette az első „normannistának”.

tükröződött Siegmund Herberstein 1549-ben megjelent *Rerum Moscoviticarum Commentarii* (Moszkoviai Útjegyzetek) című művében⁵ és Duret történeti lexikonjában (1610) egyaránt. A 18. század eleji német történészek csak azon vitatkoztak, hogy Rurik szláv volt-e vagy germán, de senki nem kételkedett abban, hogy olyan dél-baltikumi területekről származott, ahol – öszerintük – már régóta szlávok éltek, folyamatosan keveredve a germán lakossággal.⁶

Siegfried Bayer munkája „A varégekről” (*De Varagis*) latinul jelent meg (mint ahogyan az Orosz Tudományos Akadémia létezésének első évtizedeiben az összes értekezést németül vagy latinul adták ki).⁷ E könyvben a szerző a *Régmúlt Idők Krónikája* alapján, de annak alaposabb vizsgálatát mellőzve, a feljebb vázolt korábbi hagyományt azzal cáfolta, hogy a poroszok nem voltak szlávok; igaz, hogy a „vagrok” (varégek) sem lehettek tiszta szlávok, mint ahogy azt Herberstein feltételezte. Ebből viszont még nem következett, hogy a varégek a svéd területeken éltek volna. Ezek a következtetések természetesen jogos kritikai észrevételeket váltottak ki a kortársakból, így a Bayer művét oroszra fordító Vaszilij N. Tatyiscsevből (1686–1750) is. A jegyzetekkel és ellenvéleményekkel ellátott fordítás csak az orosz történész halála után jelent meg, az 1768 és 1784 között kiadott *Orosz Történelem* című ötkötetes műbe belefoglalva (az ötödik kötetet csak 1843-ban adták ki).⁸

Bayer érdemi adaléka a frank évkönyvekben, *Annales Bertiniani* 839-es éve alatt szereplő adatok közlése volt. Ott fordul elő hiteles környezetben elsőként a „rhos” népmegnevezés, amely alatt a szöveg szerint a *sueonok*at kell érteni.⁹ Továbbá, a német kutató, idézve Liutprand szavait, melyek szerint a *rusok* azonosak a normannokkal, összehasonlította a „varég” személyneveket a skandináv, dán és németországi germán változatokkal. Etimológiai magyarázatokkal Bayer csak ott szolgált, ahol a köztudatban egyértelműen szlávként szereplő neveket vizsgálta, mint a Szvjatoszlav, Vszevolod, Vlagyimir. Mindezek alapján a német kutató egyértelműen a normann eredet mellett állt ki. Nyilvánvaló, hogy – már csak a megfelelő képzettség hiányában is – az etimológia nem lehetett túl magas színvonalú, és Tatyiscsev később könnyedén cáfolta.¹⁰

Bayer a „varég” elnevezés magyarázatára is kísérletet tett. A germán–skandináv „varg”-ból (vagyis farkas) levezetve, „rablónak” értelmezte át, olyan párhuzamokat hozva, mint a lett „varas” és az orosz „вор” (tolvaj, rabló). Fontos hangsúlyozni, hogy Bayer sem oroszul, de semmilyen más szláv nyelven sem tudott. Orientalista volt, s a szemita, illetve a kínai nyelvekhez értett. Összehasonlításai még a germán nyelvekkel kapcsolatban sem mutatnak különösebb

⁵ Lásd: Герберштейн 1988. Magyarul kivonatolva olvasható: <http://ludens.elte.hu/~briseis/finnugor/tortforras/herber.html>

⁶ Кузьмин 2005 alapján lásd Dobrovsky 1812.

⁷ Кириленко 2004: 39.

⁸ Újra kiadva: Татищев 1962.

⁹ Frissebb közlése: Waitz 1883: 19–20. A forrás magyar vonatkozásairól legutóbb Bollók 2004: 349–379. Ugyanott megtalálható a forrás is, latinul és magyar fordításban.

¹⁰ Татищев 1962: 308–309.

felkészültséget. Tatyiscsev megjegyzéseiben mind a régi balti-szláv, mind az újabb normann elméleteket elvetette. Ugyanakkor semmi újat nem javasolt helyette.

Összegezve, Bayer főbb elgondolása abból állt, hogy az – azonos népet jelölő – varégek és ruszok nem szláv, hanem germán, azon belül is normann eredetűek voltak. Ez a „normannista” nézetek magja. Az ő nézeteit „népszerűsítette” Müller az *Orosz nép és nevének eredete* (Происхождение имени и народа русского) című értékezésében.¹¹ Az ő legfontosabb forrásai közé a dán és skandináv szagák tartoztak, kiegészítve azokat Saxo Grammaticus (kb. 1151–1220) és Snorri Sturluson (1178–1241) műveivel. Mindezeket Müller szó szerint vette, nem kérdőjelezve meg a kronológiai adataikat sem. Ennek megfelelően a „rusz” már az időszámításunk első századaitól kezdve Kelet-Európa politikai fejlődését meghatározó erőként szerepel. A szerző számára fontos szempont volt, hogy az „oroszkokat” ne kelljen jövevényeknek tekinteni a későbbi Oroszország területén. Átvéve Bayer meghatározását a varégek és ruszok normannokkal való azonosságára vonatkozóan, magát a „rusz” elnevezést a finneknek a svédek elnevezésére használt szavából – *ruotsi* – vezette le. Ez mind a mai napig az egyik legmeggyőzőbb etimológia.

Az Orosz Tudományos Akadémia nyilvános vitára bocsátotta Müller munkáját. A vitára 1749. november 25-én került sor, de már előtte a szakemberek széles köre megismerkedhetett a művel. A kérdés politikai jelentőségét is jól mutatja, hogy a megvitatására Erzsébet cárnő trónra lépésének pontosan nyolcadik évfordulóján került sor. Mivel a 18. századi Orosz Birodalom a 9. századi Kijevi Rusz egyenes leszármazottjának tekintette magát, ezért nem lehetett közömbös az uralkodók számára sem, hogy a cári Akadémia miféle kezdeteket rekonstruál az államnak. Gyakorlatilag minden tudósnak akadt kritikai megjegyzése a munkával kapcsolatban, beleértve az Akadémia német tagjait is. Az utóbbiak végeredményben pozitívan fogadták a normann-eredet elméletét. Fontos hangsúlyozni, hogy az orosz tudósok kezdeti megjegyzései két szempont köré csoportosultak. 1. Az uralkodó dinasztia dicsőségét és tekintélyét nem csorbíthatja az új elmélet, ugyanis a Románovok a Rurikidák leszármazottai voltak. Ezt a megfontolást elsősorban P. N. Kreksin (П. Н. Крекшин) hangoztatta. 2. A korábbi elmélet előnyben részesítése. A már említett Kreksin mellett Tregyjakovszkij (В. К. Тредьяковский) képviselte leginkább a varégek eredetére vonatkozó hagyományos felfogást, vagyis azt, amely a balti (pomerániai) szlávokkal azonosította őket. Tregyjakovszkij kiemelte, hogy a Müller által etimologizált szavak ugyanolyan erővel szláv eredetűként is azonosíthatók. Rurik viszont – véleménye szerint – Rügen szigetéről származott.¹²

Mihail Lomonoszov (1711–1756) volt az első olyan szakember, aki – jelentős adag érzelem mellett – kritikai érveléssel kapcsolódott be a vitába. Először is azzal vádolta meg Müllert (amúgy jogosan), hogy egyoldalúan válogatta össze

¹¹ Müller munkásságára lásd Кузьмин 2005; Миллер 1749.

¹² A véleménye nyomtatásban is megjelent: Тредьяковский 1773.

a forrásokat, az orosz adatok tudatos figyelmen kívül hagyásával. Ráadásul szerinte Müller tetszőlegesen – az elméletéhez igazodóan – értelmezte a személyneveket.¹³ Lomonoszov leginkább mégis azon dühödött fel, hogy a német tudós művének „minden oldalán az oroszokat verik, ellenállás nélkül kifosztják, a skandinávok győznek, rabolnak, tüzzel-vassal pusztítanak. [...] Mindez oly szokatlan, hogy ha Müller úr élénkebb stílusban írna, akkor Oroszországot oly szegény népnek ábrázolná, amilyenek még semmilyen utolsó népet semmiféle szerző nem írt le.”¹⁴ Az orosz akadémikus a szkítákkal kezdte az orosz történelmet, e területen visszalépést találva Müller munkásságában Bayeréhez képest. (Bayer egész fejezetet szentelt a szkíták kialakulásának). Ugyanakkor Lomonoszov nem a szkíta–szláv etnikai rokonságról írt, hanem abból indult ki, hogy a szlávok a szkíták szomszédjai voltak, s egyedül őket nem tudták az utóbbiak legyőzni, míg a rómaiak, perzsák és makedónok mind tehetetlenek maradtak velük szemben.

Míg Müller a skandinávokkal kapcsolta össze a „Rusz” elnevezést, Lomonoszov a 15–17. századi kozmográfiákban elterjedt nézetet vallotta, vagyis a roxolánokkal azonosította, akiket tévesen szláv népnek tartott. E nézet tarthatatlanságát Tatyiscsev is kiemelte, hangsúlyozva, hogy a roxolánok sem szlávok nem voltak, sem a Rusz elnevezését nem adhatták.¹⁵

A varégek eredetét Lomonoszov meglehetősen bonyolult formában képzelte el. Megjegyzi, hogy a *Krónika* különböző népeket nevez varégeknek a Balti-tenger mentén, a varég-rusznak mégis kiemelt szerepet juttat. Így szerinte a roxolánoktól származó ruszok a gótokkal együtt (Lomonoszovnál ők is szlávok) a Balti partvidékre vándoroltak, ahol nyelvük jelentős ógermán hatás alá került. A germán és germán–skandináv befolyás megmutatkozott az egyes varég nevekben is, ami leginkább a házassági kapcsolatok következménye lehetett – állítja Lomonoszov. A Rurik behívásáról szóló egyik 15. századi legendát elemezve, amelyben a fejedelmet a porosz területekről (németektől – из немцев) hívták, a szerző kiemelte, hogy a Nyemán folyó alsó folyását Ruszának hívták (jelenleg a folyó egyik ágát hívják így). Ezzel kapcsolta össze Lomonoszov azoknak a varég-ruszoknak az eredetét, akik Novgorodba mentek. Emellett az orosz kutató a balti és a szláv nyelvek rokonságára is nagy hangsúlyt helyezett, hogy megerősítse a balti-tengeri eredet elméletét.

Eközben Bayert azzal gyanúsította meg, hogy nem annyira az igazság kiderítésére törekedett, hanem inkább megakart mutatni a világnak, hogy sok nyelven tud és sok könyvet olvasott. A Bayer-féle névetimológiát bírálva több fontos kérdést is feltett: miért van az, hogy a skandináv eredetüként azonosított neveknek semmi jelentésük nincs a skandináv nyelvekben; az orosz nevek között számos görög és héber eredetű van, mégsem keres senki görög és héber eredetet; ha volt komoly germán hatás, miért nincsenek germanizmusok az orosz nyelvben?¹⁶

¹³ Lomonoszov megjegyzéseire lásd Ломоносов 1952.

¹⁴ Ломоносов 1952: 21.

¹⁵ Татищев 1962: 282.

¹⁶ Ломоносов 1952: 31.

Egy másik érdekes felvetése Lomonoszovnak, hogy a két nép – szlávok és varégek – vajon miért változtatták meg az önelnevezésüket, ráadásul mindketten egy idegen névre. Müller Anglia és Franciaország példájával próbálta alátámasztani nézetét, amit az orosz tudós arra hivatkozva utasított vissza, hogy ott a győztesek terjesztették ki népnevüket az egész országra, míg ebben az esetben se nem győztes, se nem vesztes, hanem egy harmadik név honosodott meg.¹⁷

A „nagyk” vitájának volt egy sajátos mellékvonala, amely ugyan nem kapcsolódik a normann-antinormann elméletek egyikéhez sem, ugyanakkor érdekes adalékként mutatja, hogy már akkor sem csak e két irányzata volt a kutatásnak. Az M. M. Scserbatov (Шербаков, M. M., 1733–1790) által képviselt nézet szerint a Rusz kazár eredetű volt.¹⁸

Lomonoszov időnkénti hevességétől eltekintve a vita a korabeli tudományosság színvonalán folytatódott. Következőként August Ludwig von Schlözer (1735–1809) szólott hozzá a normann-kérdéshez. 1772-es művében¹⁹ egyrészt rendszerezte a normann-elmélet egyes tételeit, és az orosz őskronika elemzésével próbált további bizonyítékokat találni. Schlözer legnagyobb érdeme az írott források kritikai feldolgozása volt. Az ismert krónikaváltozatokból kiindulva egy „tisztá” őskronikát rekonstruált,²⁰ s ez alapján értelmezte az orosz történelem kezdeteit. Az 1761 és 1769 között Oroszországban élt kutató az orosz állam létrejöttében kezdetben a kazárok szerepét tartotta a legfontosabbnak, átvéve Scserbatov nézeteit. Később sem vette át teljesen elődjei elméletét, hanem határozottan megkülönböztetett kétféle Ruszt. Hangsúlyozta, hogy a germán nyelvű varégek-ruszok behívásáig nem létezett orosz (Rusz) állam, és így történelem sem. Felfedezve a rusz (pontosabban a „rhosz” elnevezést a Fekete-tenger menti területeken is, azt állította, hogy a 866-ban Konstantinápolyt ostromló ruszok nem azonosak Aszkold [o]roszaival, hanem egy olyan nyugati barbár népet jelentenek, amely nyomtalanul eltűnt. A két nép – rusz és rhosz – neveinek egybeesése hozta zavarba – állítása szerint – Nyesztort is.²¹ Ugyanakkor Schlözer nem szolgált magyarázattal arra nézve, hogy az egykori hatalmas és rettegett nép hogyan tűnhetett el, és mitől ily nyomtalanul. Mindenesetre a „rusz” elnevezés kettős (északi és déli) jelenlétének kiemelésével a kutató egy olyan problémára világított rá, amely nagyon sokáig a viták középpontjában állt.

Schlözer munkásságát elsőként Josef Dobrovský (1753–1829), híres cseh szlavista bírálta. Kifogásai között a szláv nyelvek hiányos ismeretét és a krónika következetlen „megtisztítását” hányt a német kutató szemére. Még nála is alaposabb kritikának vetette alá azonban G. Evers (1781–1830). Az ugyancsak német származású, de inkább orosz identitású kutató, aki mellesleg Schlözer

¹⁷ Ломоносов 1952: 37.

¹⁸ Lásd Кузьмин 2005.

¹⁹ Schlözer 1772. Magyarországi vonatkozásként megemlíteném, hogy Schlözer az erdélyi szászok történelméről is írt egy nagyobb szabású munkát (Schlözer 1795–1797).

²⁰ A krónika 980-ig tartó részét németre fordította és kiadta 1802–1809 között.

²¹ Кузьмин 2005.

tanítványának tartotta magát, élesen szembehelyezkedett a varégek normann-eredetét hangsúlyozó elmélettel. Az 1807-ben megjelent művét éppen egy Schlö-zertől vett idézettel nyitotta, amely azt mondja, hogy akár mennyire is nagynevű vagy teljesen ismeretlen egy-egy könyv szerzője, nem szabad neki mindenben kritikátlanul hitelt adni.²² Saját nézeteit egy következő könyvében fejtette ki. Az 1814-es kiadványnak már 1826-ban megjelent orosz nyelvű fordítása is.²³ Munkásságának egyik legfőbb tétele a történelem teljes megismerésének lehetősége volt. Úgy látta, hogy az orosz állam kialakulásában Rurik fejedelemségének amúgy sincs sok jelentősége, ugyanis az állam „mind szóban, mind tettben már addig is létezett”.²⁴ Evers használta elsőként nagy számban a keleti forrásokat és ezekre támaszkodva arra a következtetésre jutott, hogy a valódi fejlődés délen, a Fekete-tenger partvidékén zajlott, ahol az orosz állam névadója, a „rhosz” vagy „rusz” nép lakott. Kezdetben ő is a kazárokkal kapcsolta össze őket, majd a későbbiekben már egy önálló népre gondolt. Nyesztor krónikájának azon részére építve, ahol a krónikás a Fekete-tengert Orosz-tengernek nevezi, Evers kézenfekvőnek látta, hogy a korai orosz államot is ott kell keresni.²⁵ A tudós tagadta a korai orosz–bizánci szerződések személyneveinek, és a Bíborbanszületett Konstantin által említett dnyeperi zuhatagok elnevezéseinek normann eredetét. Megismétli továbbá Lomonoszov megjegyzését a germán eredetű szavak feltűnően kis számáról az orosz nyelvben. Ráadásul a hajófajták elnevezései egy kivétellel mind görög eredetűek.

Evers munkásságából leginkább a kritikai elemek éltek tovább, a saját nézeteit – főleg a pontuszi Ruszról – hamar elvetették. Tevékenységét főként a 19. század első felének nagy formátumú történészei homályosították el.

A NORMANN-ELMÉLET MEGERŐSÖDÉSE – A „KLASSZIKUS NORMANNIZMUS” IDŐSZAKA

A 19. század folyamán az orosz történelmi gondolkodás fejlődését három irányzat harca jellemezte: a nemesi-jobbágyi, a polgári-liberális és a forradalmi-demokratikus. Az első képviselői M. M. Scserbatov, N. M. Karamzin és I. N. Boltyin, a másodiknak Sz. M. Szolovjov és K. D. Kavelin, míg a harmadiknak A. N. Ragyiscsev és V. G. Belinszkij voltak.

Elsőként az arisztokrata származású N. M. Karamzin (Карамзин, Н. М., 1766–1826) emelendő ki. A monumentális, tizenegy kötetes történelmi művében – *Az orosz állam története* (История государства российского), amely 1630-ig tárgyalja az eseményeket, s amelyet 1818 és 1824 között adtak ki – egyértelműen a normann-elmélet mellett foglalt állást. A nem-szláv és a kereszténységgel

²² Кирилленко 2004: 39–40; Evers 1808.

²³ Кирилленко 2004: 40; Evers 1814, fordítása Эверс 1826.

²⁴ Кузьмин 2005.

²⁵ Кирилленко 2004: 41.

sem magyarázható nevek felbukkanása az uralkodó dinasztia tagjainál számára elegendő bizonyíték volt Skandinávia javára. Karamzin ugyanakkor elfogadta a nyemani Rusz létét (lásd Lomonoszovnál), sőt a Prusszia elnevezést Pomeránia mintájára magyarázta, vagyis „порусье” (Rusz [folyó] mente), e területeket azonban normann kolóniáknak tartotta.²⁶

Karamzin elképzeléseit a legtöbb nemesi és vagyonos polgári háttérű – a legtöbb esetben legitimista – történész átvette. Így Szolovjov, Kavelin és B. N. Csicserin is. Szergej M. Szolovjov (СОЛОВЬЕВ, М. С., 1820–1879) például alapvető jelentőséget tulajdonított a „varégek meghívásának”, mert ebben látta a monarchia, vagyis az állam tényleges kezdeteit. Emellett azt is hangsúlyozta, hogy a normann testőrségnek döntő szerepe lehetett a társadalmi rétegződés létrejöttében.²⁷

Még érdekesebb M. P. Pogogyin (ПОГОДИН, М. П., 1800–1875) pályája. A normann-elméletet tagadva indult el, de a krónikák hitelében kételkedőkkel (pl. Kacsenovszkij) való viták során „megtért” a bizonyítékok nyomása alatt. A szerző végül a 19. század egyik meghatározó normannistájává vált. Teljes egészében elfogadta az őskrónikát, s csak a skandináv sagákat vetette el.

A nagyon tehetséges, de fiatalon elhunyt J. Venyelinnek (ВЕНЕЛИН, Ю., 1802–1839) nem jutott ideje az ellenfeleihez mérhető gyakorlatot szerezni, ugyanakkor kiemelkedő kritikai érzéke még így is megmutatkozott. A krónikák alapján az ifjú kutató a Baltikum déli partvidékein kereste a varégeket, ahonnan amúgy az orosz északnyugati területek szláv lakosságát is származtatta. Beszédes című könyvében – *Skandináviómánia és a hívei* – a keleti szerzők varégekre vonatkozó adatait is összeszedte, ezekben is bizonyítékokra lelve a tárgyalt nép dél-balti eredetére vonatkozóan.²⁸ A Baltikum déli partvidéke és az észak-nyugati orosz területek szláv kolonizációja közötti kapcsolat elképzelését a 19. század közepén számos tudós átvette. Közülük kiemelhető Sz. Russzov, M. A. Makszimovics, I. Boricsevszkij és F. L. Moroskin.²⁹ Az ő ellenfeleik F. Kruze és Ariszt Kunyik voltak, akik elfogadva a dél-balti eredetet, annak germán jellegét hangsúlyozták.³⁰ Éppen az utóbbi emelkedett ki a forráskritika nagyon magas szinten való művelésével. Kunyik meggyőződéses, de nem fanatikus híve volt a normann elméletnek. Munkásságára éppen a Pogogyinnál tapasztalttal ellentétes módszer volt jellemző: ahelyett, hogy egy hatalmas műben összegezte volna a tudását, sok kisebb tanulmányban szempontonként vizsgálta a probléma egyes elemeit. Ezen alapos és kritikus hozzáállással több alkalommal is elfogadta ellenfelei érvelését, és elősegítette a vita magasabb szinten való folytatását. Valójában azonban a tudós többet tett elmélete gyengítéséért, mint bárki más az antinormannisták közül.

²⁶ Кузьмин 2005 alapján lásd Карамзин 1852.

²⁷ СОЛОВЬЕВ 1851–1879. Lásd: <http://kulichki.com/inkwell/text/special/history/soloviev/solovlec.htm>; http://www.hronos.km.ru/libris/solov1_08.html

²⁸ Кузьмин 2005 alapján: Венелин 1842, első kiadása 1836-ban jelent meg.

²⁹ Руссов 1836; Максимович 1837; Боричевский 1840.

³⁰ Кузьмин 2005.

A század közepének és harmadik negyedének meghatározó személyisége mégis Pogogyin maradt. Hosszú polémiába keveredett N. I. Kosztomárovvval (Костомаров, Н. И., 1817–1885), tagadva a Rusz nyemáni eredetét.³¹ Azonban Pogogyin nézetei közben folyamatosan alakultak. A letisztult változatban a szerző már azon a véleményen volt, hogy a normann szerep a korai orosz állam kialakulásánál csak Rurik személyében és a fiában merült ki. Ugyanakkor – szerinte – a társadalmi fejlődést ez nem befolyásolta.³²

A NEMZETI ÉRZELMEK TÚLBURJÁNZÁSA

A 19. század elején lényegében minden vezető orosz történész elfogadta a normannok szerepét a korai orosz állam kialakulásában. A helyzet kezdett azonban megváltozni a 19. század közepe táján, párhuzamosan az állami ideológiában is zajló változásokkal. A nemzeti múlt egyoldalú értelmezésének gyökerei az 1812-es Napóleon elleni Honvédő Háborúig nyúlnak vissza. A hatalom korábbi feudális értékrendje is megváltozott, s az 1830-as évektől a cári udvar is egyre inkább erőltette a nemzeti érzelmekre épülő ideológiát. E politikát a tudományos életben sikerrel terjesztette Alekszej Olenyin (Алексе́й Оленин), a Szépművészeti Akadémia elnöke. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a hármas jelszóval – az ortodoxia, autokrácia, népiség – összefoglalható, „narodnoszty” (народность) eszméin nyugodó irányzat a cárhoz való feltétlen hűséget is az orosz szellem egyik fontos, régmúltban gyökerező jellemzőjeként magyarázta. Ezt még 1833-ban az orosz közoktatásügyi miniszter, Uvarov herceg fogalmazta meg. Természetesen a népiség alatt értett népcsoportok közé elsősorban az oroszok tartoztak (az ukránok és a beloruszok magától értetődően szintén oroszok voltak: „kis- „ vagy „fehéroroszok”).³³ A cári támogatású pánszlavizmus és a szlavofil eszmék terjedésével párhuzamosan erősödött a normann-elmélettel szembeni ellenszenv is. A hatalom beavatkozását jól jelzi I. Miklós 1850-es rendelete, amelyben megtiltotta, hogy bárki is kétségbe vonhassa az orosz állam alapításának 862-es dátumát, amit még Nyesztor írt le.³⁴ Az antinormannisták többsége a már forgalomban levő források alapján tett kísérletet a normann elmélet cáfolatára, leginkább Rurik származására összpontosítva és arra törekedve, hogy a varégeket bármi mással, csak ne a normannokkal lehessen azonosítani. Messze kiemelkedik közülük Sz. Gegyeonov munkássága (Гедеонов, С. А., 1816–1877).

1862-ben egy kisebb értekezés jelent meg az akkor már régóta ismert történész, Sz. Gegyeonov tollából, *Részletek a varég kérdés kutatásaiból* (Отрывки

³¹ Кузьмин 2005 alapján: Костомаров 1860a, 1860b.

³² Погodyn 1859: 138.

³³ Shnirelman 1996: 221.

³⁴ Zuckerman 2000: 94. Szolovjov naplójából: „В 1850 г., по высочайшему повелению Николая I, запрещено было подвергать критике вопрос о годе основания русского государства, ибо-де 862-й год назначен преобладающим Нестором.”

исследований о варяжском вопросе) címmel. 1876-ra ez egy hatalmas munkává nőtte ki magát, amelynek elnevezése – *A varégek és a Rusz* (Варяги и Русь) – jól mutatja a szerző vállalkozásának nagyságát. A már majd egy évszázados múltra visszatekintő kérdésben Gegyeonov máig páratlan mennyiségű forrásanyagot gyűjtött, és összegezte az addigi kutatásokat.

A szlavofil és pánszlavista ideológia erre az időre már mély gyökereket vert az orosz történészek széles körében. Ez elmondható Gyegyeonovról is, aki rögtön az előszóban hangsúlyozta, hogy műve a Rusz normann eredetelmélete ellen szól, nem titkolva a nemzeti érzelmek szerepét, és hogy hisz álláspontja igazában. Mindemellett úgy érezte, hogy a normann nyomás – a szerző szavaival „veto” – miatt az orosz történettudomány zsákutcába jutott, pedig már maga a krónika is „élő tiltakozás Oroszország szisztematikus elnémetesítése ellen”.³⁵ Munkájában Gegyeonov teljesen kettéválasztotta a varégeket és ruszokat. Véleménye szerint az előbbieket balti szlávok, míg az utóbbiak a Dnyeper-menti területek őslakosai voltak. A kijevi fejedelmek szerinte a vend-szlávoktól, vagyis a balti-szlávoktól származtak. A krónikában leírtakat úgy magyarázta, hogy Nyesztor a 11–12. században egyszerűen visszavetítette az elképzeléseit a szláv-rusz közösség összetételéről egy sokkal régibb korszakba. A korábbi uralkodók – írta Gegyeonov – érthetően azért maradtak ki, hogy az új dinasztia legitimitását ne akadályozzák. Ezzel az őskrónika szerzőjét is a „normannisták” közé sorolta a történész.³⁶

M. P. Pogogyin csak az első, kisebb könyvét olvashatta Gegyeonovnak, de már azt sem hagyhatta szó nélkül. Elsősorban Nyesztor védelmében lépett fel, hogy nem szükséges olyan dolgokat is belelátni a krónikába, amelyek ott nincsenek, s hiba a krónikás fantáziáját keresni az adatok többségében. Ugyanakkor egy másik „normannista” kortárs – A. Kunyik (Куник, А. А., 1814–1899)³⁷ – elfogadta Gegyeonov elképzelését arról, hogy az őskrónika szerzője, pontosabban az utolsó változat szerkesztője igenis rendelkezhetett valamiféle koncepcióval a rendelkezésére álló anyag rendszerezésére vonatkozóan. Valójában Pogogyin is bizonyos formában közös nevezőre akart jutni Gegyeonovval, abban is egyetértve vele, hogy a „rusz” elnevezés nem jöhetett létre sem a finn „ruotsi”, sem a svéd „rodsi” szavakból.

Gegyeonov munkásságának kezdetekor még nem mutatták ki Nyesztor krónikájának kronológiai többretegűségét. A szerző könyvének elkészülte idején azonban már megindult egy komoly polémia erről. Gegyeonov egyik legfőbb ellenfele D. I. Plovájszkij (Иловайский, Д. И., 1832–1920) lett, akinek az 1870-es évek elejétől jelentek meg cikkei arról, hogy a varégek behívására vonatkozó

³⁵ Гегеонов 1876: vii, ix.

³⁶ Гегеонов 1876: 105–106.

³⁷ A sziléziai származású Arist Kunik boroszlói egyetemi tanulmányai során kezdett foglalkozni a nyugati szlávok történelmével. 1844-ben került Szentpétervárra, ahol hamarosan az éremtár vezetője lett. Még ugyanabban az évben jelent meg a normann-kérdés szempontjából jelentős munkája: *Die Berufung der Schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven*. Sankt Petersburg 1844. E könyvében az újszerű nyelvészeti elemzés mellett már összefoglalta az addigi vita szakaszait is. Gegyeonov nézeteiről az 1862-es értékezésben nyilatkozott: Куник 1862.

rész teljes egészében egy későbbi interpoláció a *Régmúlt Idők Krónikájában*, és így – szerinte – hiteltelen.³⁸ Ilovájszkij az orosz eredetet a Fekete-tenger partjainál kereste, visszatérve Evers elképzeléseihez és az első évezred elejére, a roxolánokhoz. A szerző nem titkolt heves antinormannizmusa és az emiatt vétett súlyos szakmai hibák még a szimpatizánsai körében is komoly bírálatot váltottak ki. M. Sz. Hruszevszkij (Грушевський, М. С., 1866–1934) kifejezetten azt írta, hogy Ilovájszkij azon módszerei, amelyekkel az ellenfeleivel szemben fellép, még azokénál is gyengébbek. Szerinte egy filológus nem engedheti meg magának, hogy egy forrásban egyszerűen kijavítja a „sueonokat” „szlávokra”, vagy, hogy a hunokat és a bolgárokat indokolatlanul szlávoknak tartja.³⁹ Ilovájszkij egyik kortársa, A. A. Sahmatov (Шахматов, А. А., 1864–1920) már tudományos igényvel dolgozta fel az 1113 körül írt Nyesztor-krónikát, kimutatva a munka bizonyos rétegződéseit, s legalább két alkalommal történt átszerkesztését. Eredményesen szétválasztva a „rétegeket” a kutató kísérletet tett ezek „tisztá” változatainak megfogalmazására, amihez számos más krónikaszerkesztést is felhasznált. A történeti tények rekonstrukciójánál Sahmatov már kevésbé járt sikerrel, de lényegében elfogadta a skandináv eredetet.

Összegzésképp elmondható, hogy a 19. század második felében az orosz történettudományban a nemzeti érzelmek nagyrészt legyőzték a normann-eredet elméletét. Ugyanakkor az antinormannisták rengeteg egyéb, időnként egészen fantasztikus ötlettel álltak elő a korai Rusz kezdeteiről. Természetesen a balti-pomerániai teória továbbra is élt, ennek követői A. Kotljarevszkij és I. Zabelin voltak. V. G. Vasziljevskij már jóval a varégek behívása előtt is létező déli Rusz mellett foglalt állást. A nemzeti büszkeség érzése még az olyan történetírókat is a normann vitába sodorta, akik amúgy nem is foglalkoztak a korai orosz történelemmel. Leginkább egyes forradalmi-demokrata irányzathoz tartozó kutatók – V. G. Belinszkij, A. I. Herzen, N. G. Csernisevszkij és N. A. Dobroljubov – hangsúlyozták, a normann elméletben a politikai reakció eszközét látva, hogy egy-egy állam kialakulásában a belső fejlődés volt a döntő, s nem a külső hatásoknak kell nagyobb jelentőséget tulajdonítani.

A normannisták védelmében a századfordulón A. Kunyik lépett fel újra. Egy nyílt levélben szózatot intézett a „felövő és előítéletektől még mentes nemzedékhez”. Ebben „szárazföldi tengerészeknek” titulálva ellenfeleit, a megszólítottakat kéri, hogy ne essenek a megtévesztés áldozatául. Elméletének egyik alapja, hogy vannak alapvetően szárazföldi népek (ilyenek a szlávok) és a tengeriek (ilyenek a skandinávok). A hosszú évszázadok kialakult hagyományai nem változhatnak meg egyik napról a másikra, így a tengeri hadjáratok és a hosszú távú, vízi úton lebonyolított kereskedelem sem köthető máshoz, mint a skandinávokhoz.⁴⁰

Sz. M. Szolovjov tanítványa, V. O. Kljucsevszkij (Ключевский, В. О., 1841–1911) volt a 18–19. század fordulójának egy másik meghatározó alakja.

³⁸ Кириленко 2004: 41 alapján lásd Иловайский 1882.

³⁹ Кириленко 2004: 43.

⁴⁰ Кузьмин 2005 alapján: Куник 1903: 1–2

Az 1902-ben megjelent kilenc kötetes történeti művében a szerző már a 6. századtól indítja az orosz történelmet.⁴¹ Ebben a kutató a korai orosz állam politikai szervezetének kialakulását a 8–10. század folyamán a társadalom belső szükségleteivel magyarázta, a kaszpi- és a fekete-tengeri kereskedelem fejlődésével, és az ehhez szükséges kereskedelmi utak és központok védelmének szükségességével. Az eseményeket – összerint – döntően befolyásolta a katonai-kereskedelmi arisztokráta réteg, amely a kezdeti szakaszban a helyi lakosságból került ki, majd fokozatosan kiegészült varég elemekkel, akik végül átvették az irányítást. Itt a szerző teret engedett a normann-elmélet befolyásának, bár hangsúlyozottan az állam önálló belső fejlődése mellett foglalt állást.⁴²

Időközben a külföldi kutatók is bekapcsolódtak a normann vitába. Wilhelm Thomsen (1842–1927), dán történész és híres turkológus az 1870-es évektől kezdődően tartott előadásait jelentette meg nyomtatásban. Ezek az előadásai előbb Angliában (1877), majd Németországban (1879), s végül Svédországban (1882) hangzottak el. A könyvet 1891-ben oroszra is lefordították.⁴³ Világos fogalmazással, egyértelmű forrásfeldolgozással e munka összegezte, és a külföld számára is „emészthetővé” tette az orosz normann-vita lényegét és az aktuális helyzetet. Az antinormannista kutatók közül Thomsen egyedülként Gegyeonovot emelte ki.⁴⁴ A kutató úgy látta, hogy a varég szó Skandináviát jelentette általánosságban, és hogy a „rusz” egy különálló skandináv törzs volt. Vagyis az orosz államot alapító és neki nevet adó népcsoport skandináv volt.

A század folyamán egymás után megjelenő keleti források egyre gazdagabb adathalmazzal látták el a kutatókat. Ugyanakkor maguk a nyelvészek és filológusok sem maradhattak kívülálló. A híres orientalista, nyelvész és az Arany Horda szakértője, a rostocki származású Christian Fren (1782–1851) az egyik legtevékenyebb közlője volt a Rusz és közvetlen szomszédjaira vonatkozó újonnan előkerülő forrásoknak. Ő még a normann-elmélet bizonyítékait kereste az általa felfedezett régi irodalmakban. Az arab és a kazár forrásokot kiadó hebraista A. Garkavi már inkább antinormannistának tartotta magát, hasonlóan a vilnai zsidó családból származó D. A. Hvolsonhoz (Хволсон, Д. А., 1819–1911).⁴⁵

A RÉGÉSZET BEKAPCSOLÓDÁSA

A 19. század második felében megnőtt a régészeti kutatások szerepe a forráshiányos vagy kevés forrással rendelkező időszakok kutatásában. A szakma térnyerése jól megmutatkozott az egymás után megalakuló régészeti szervezetek létrejöttében: 1859-ben megalakult az orosz Régészeti Bizottság (Археологическая комиссия),

⁴¹ Erre hivatkozik: Shnirelman 1996: 222.

⁴² Ключевский 1902. Lásd <http://www.magister.msk.ru/library/history/>

⁴³ В. Томсен 1891.

⁴⁴ Кузьмин 2005.

⁴⁵ Резник 1999.

1864-ben a Moszkvai Régészeti Társulat (Московское археологическое общество), majd 1869 és 1911 között megindultak a rendszeres régészeti gyűlések, és – természetesen – mindez a publikációk szintjén is megnyilvánult.⁴⁶ A század végére a megszorodó és finomodó módszertanú feltárások már elég anyaggal szolgáltak a korai Rusz történetének egy újabb szempontból való megvilágításához is. Az oroszországi régészetben a nemzeti érzelmek és ezek hatása a kutatások irányára, illetve az eredmények értelmezésére sokkal kevésbé volt számottevő (bizonyos rövidebb korszakokat leszámítva), mint más történeti tudományok (pl. a történeti nyelvészet) esetében. Ráadásul a nacionalista jellegű torzulások szinte kizárólag a régészet „etnogenetikai ágát” érintették. Az orosz és – később – a szovjet régészetben ezen a megközelítésen annak a – feltételezett – hosszú folyamatnak a tanulmányozását kell érteni, amely során kialakultak egy-egy népi-nemzeti közösség főbb jellemzői, vagyis a fizikai és kulturális jegyei, a nyelv stb.⁴⁷ E tendencia már az 1850-es években jól megmutatkozott V. M. Florinszkij (Флоринский, В. М., 1834–1899) kutatásaiban, aki régészeti kutatásaival jó alapot nyújtott a közép-ázsiai irányú cári terjeszkedés ideológiájához. A kutató azt állította, hogy Dél-Szibériában és Közép-Ázsiában a bronzkorban csak „árja” népek éltek – akikhez ő a szlávokat is sorolta – jóval a finnugor és a török lakosság megjelenése előtt, vagyis ennek a felfogásnak az alapján az Orosz Birodalom terjeszkedése valójában csak az őshaza területére való visszatérést jelentette.⁴⁸

A nacionalista irányzat megerősödését az orosz régészetben elősegítette (vagy már annak az egyik megnyilvánulása volt) az 1869-től szervezett négyévenkénti Összorosz Régészeti Kongresszusok (Всероссийские археологические съезды) sorozata. Már az elsőt, amit Moszkvában tartottak, megfogalmazták az orosz történeti emlékek és régiségek nemzeti örökségként való védelmének szükségességét. Az elsődleges feladatok közé az „orosz-szlávok” és a kereszténység (vagyis az ortodoxia) legrégebb nyomainak felkutatása került, még az oly távoli területeken is, mint a Baltikum, a Volga középső folyása és a Kaukázuson-túli vidékek. Ebből következően ezeknek a térségeknek a régészeti kutatásaiban szinte teljesen háttérbe szorult a muszlim emlékek feltárása.⁴⁹

Az egyik legelső professzionális orosz régész Alexandr Andrejevics Szpicin (Спицын, А. А., 1858–1931) volt. A kutató elsőként tett kísérletet a régészeti és a történeti emlékek összeegyeztetésére. Régészeti munkássága a varég kérdés szemszögéből jelentős területre összpontosult – a novgorodi körzetre. Miközben Szpicin műveiben a sírhalmokat szinte kizárólag szlávként azonosította (krivicsek

⁴⁶ A szentpétervári székhelyű régészeti bizottság kapta meg a kizárólagos jogot az állami, paraszti és városi földeken való régészeti feltárásokra. Szakmai kiadványuk: *Отчеты* (Jelentések) 1859–1913/15 (1862–1918); és *Известия* (Tudósítások) 1901–1918. Ez adta ki a 37 kötetes *Материалы по археологии России*-t (1866–1918). A szervezetet 1919-ben oszlatták fel. A moszkvai szervezet kiadványai (*Археология*) valójában különféle témaköröket érintő sorozatok voltak (a régészeti 1867–1917 között jelentek meg).

⁴⁷ Shnirelman 1996: 219.

⁴⁸ Shnirelman 1996: 222, 234.

⁴⁹ Shnirelman 1996: 223.

törzse), a kora középkori keleti szláv szállásterületet jelentős mértékben „kiterjesztette” a finnugor és a balti népek rovására. Bár kutatásai nem tükrözték közvetlenül az uralkodó hatalmi ideológiát, de eredményein egyértelműen nyomot hagyott a korabeli politikai irányzatok eszmevilága.⁵⁰ Ugyanakkor Szpicin az ásatásai nyomán felfigyelt a 10. századra keltezhető skandináv jellegű leletanyag komoly jelenlétére és elterjedésére Oroszország északnyugati területeitől egészen a Volga középső folyásáig.⁵¹

A 19–20. század fordulóján született meg az az elmélet, amely a Dnyeper középső folyása mentén folytonos autochton lakossággal számolt lényegében a kezdetektől fogva. Az elmélet kidolgozója, a cseh származású, de ukránnak tartott V. V. Hvojka (Хвойка, В. В., 1850–1914), már a neolitikumtól, sőt felső paleolitikumtól indítja a szlávok helyi történelmét, és a közbenső régészeti kultúrák mindegyikét a szlávoknak tulajdonítja.⁵² Ezen eszméknek máig tartó és látható hatásuk van, bár a korszakban még kevésbé érvényesültek.

Ebben a korszakban az eltemetettek – a kutatások túlnyomórészt a temetkezésekre koncentráltak – etnikai azonosításának módszertana még egyértelműen a tárgyakra tulajdonított meghatározó jelleget. Ezen időszakban, vagyis az 1860-as – 1870-es évek során, témánk szempontjából két jelentősebb lelőhely feltárása indult meg: Gnyozdovo (Гнёздово) és Sztárája Ladoga (Старая Ладога).

Az első lelőhely feltárása V. I. Szizov (Сизов, В. И., 1840–1904) nevéhez fűződik. Az ő tevékenysége határozta meg e rendkívüli jelentőségű helyszín kutatásának első periódusát, amelyet 1874 és az 1920-as évek közé szokás tenni.⁵³ Szizov közölte az első szakszerű régészeti publikációt a gnyozdovói sírhalommezőről.⁵⁴ Az Északnyugat-Oroszországban, Szmolenszk mellett található gnyozdovói lelőhely a Dnyeper partján helyezkedik el. A sírhalmok nyolc csoportot alkotnak, és jelenleg összességében 2000 kurgán látható a helyszínen. Eredetileg 4000-nél is több lehetett, de ezeket a 19. században a vasútépítés során elpusztították. Igaz, 1874-ben még M. F. Kuszcinszkij (Кусцинский, М. Ф.) kezdte meg itt a feltárásokat, de Szizov volt az első „szakrégész”, aki Uvarovval és Szokolovval együtt 1880 és 1901 között mintegy 500 kurgánt tárt fel.⁵⁵ Közöttük egyaránt voltak hamvasztásosak és csontvázasak is.

A kutató a saját megfigyelései alapján elég pontosan leírta a temetkezési rítust, és felvázolta a megfigyelttel kapcsolatban felmerült kérdéseit, így – a skandináv leletanyag miatt – a normann kérdésbe is belebonyolódott. Elismerve a normann jellegek létét, Szizov mégis rendkívül óvatosan fogalmazott, leírásában jelentéktelennek állította be a skandinávok arányát az eltemetett lakosság körében. Véleménye szerint a jellegzetes leletek arányából legfeljebb egy

⁵⁰ Спицын 1899.

⁵¹ Shnirelman 1996: 222, 234.

⁵² Shnirelman 1996: 222 alapján lásd Хвойка 1899, 1902, 1913.

⁵³ Кураев 2001: 27.

⁵⁴ Lásd Сизов 1902.

⁵⁵ *Путь из варяг в греки* 1996: 20.

vékony vezető rétegre vagy testőrségre lehetett következtetni. Szpicin véleménye ezzel szemben gyökeresen más volt. Őszerinte a gnyozdovói halmok között többségében voltak a normann temetkezések, vagyis a helyi lakosság többségét alkothatták, ami arra utal, hogy az új történelmi helyzet képviselői és végrehajtói voltak.⁵⁶ A két elmélet módszertani megközelítése alapvetően különbözött. Míg Szizov a leletek együttesét vizsgálta, addig Szpicin szemében a skandináv tárgyak kizárólag skandinávokat jelenthettek.

Szpicin elméletével rokonságban állt T. Arne 1910-es évek elején keletkezett munkája. Arne megtanult oroszul, végigjárta Oroszország múzeumait, hatalmas anyagot gyűjtött össze, amelyet *Svédország és a Kelet* című könyvében foglalt össze.⁵⁷ Munkája már sokkal összetettebben vizsgálta a normann kérdést, mint normannista elődei és kortársai. Nem csupán arra figyelt, hogy a skandinávok sokszínű és kiterjedt hatása miben nyilvánult meg az orosz területeken, hanem azt is vizsgálta, hogy a feltételezett kölcsönhatásnak (Bizánc, Rusz, arab világ) milyen nyomai lehettek a skandináv világban. Ez utóbbi szempont azonban meglehetősen kevés figyelmet kapott az elkövetkező évtizedekben. A váratlanul nagy mennyiségű régészeti anyag ugyanakkor komoly hatást gyakorolt a köztudatra, és ezzel újra a normann-elméletet erősítette. T. Arne egy állandó skandináv lakosságú normann kereskedő település létrehozását követelt Gnyozdovóban. A leletanyaghoz a kutató Svédország középső területeiről találta a legtöbb és a legközelebbi analógiát.⁵⁸

E korszakban még nem járt különösebb szenzációval az 1919-ben meginduló ladogai ásatás. Jelentősége azonban az, hogy ez az első korai orosz városias település, amit régészeti módszerekkel is kutatni kezdtek. Maga az érdeklődés ennél korábbi keletű volt, amikor a kutatók figyelmét felkeltették a Ladoga körüli nagy sírhalom-mezők.⁵⁹ Maga a helyszín egy nagyon komplex lelőhely-együttesnek tekinthető: a 8–10. századi erődített település mellett, megtalálható itt egy késő középkori kővár, máig álló 12. századi templom, sírhalommező stb. A korai Rusz kutatásának szempontjából a Volhov folyó partján álló Zemljanoje gorogyicsce (Земляное городище) emelkedik ki. Ekkor a legrégebbi erődítéseket kutatták, bár komolyabb publikáció erről már nem született.

T. Arne nézeteit jól kiegészítették a párhuzamos újabb filológiai kutatások, amelyek már megalapozottabb nyelvészeti adalékokkal szolgáltak Oroszország északi területeinek skandináv jellegű emlékeihez. Max Vasmer (Фасмер, Макс, 1886–1962) a balti és finnugor népek nyelvészetében merült el, és a terjeszkedésüket tanulmányozta. A Stender-Petersen volt a másik, aki hasonló irányú tevékenységet végzett a korai szláv nyelvészeti kutatásban.

⁵⁶ Кураев 2001: 27. Lásd Спицын 1915.

⁵⁷ Arne 1914.

⁵⁸ Кураев 2001: 28. A következőre hivatkozik: Arne 1918.

⁵⁹ Кирпичников 1985: 3. Ő idézi: Бранденбург 1896.

A SZOVJET TUDOMÁNYOSSÁG ELSŐ ÉVTIZEDEI

Az elképzelésekkel ellentétben az 1917-es forradalom az első két évtizedben éppen a régészet területén hozta a legkevesebb ideológiai változást. Megmaradtak a forradalom előtti szakmai irányzatok és módszertan. A 20-as évek új gazdaságpolitikája és a polgáriasodó légkör még inkább elősegítette a korábbi elképzelések szélesebb körben való elterjedését, és kisebb népek bekapcsolódását a saját történelmük kutatásába.⁶⁰ Időközben számos új, nagyon gyakran helytörténeti múzeum nyílt országszerte. A moszkvai Állami Történeti Múzeumban új, színvonalas régészeti kiállítás nyílt Gorodcov (Городец, В. А., 1860–1945) rendezésében, aki különböző kultúrák szerint mutatta be a leletanyagot.⁶¹

A forradalom utáni években az M. N. Pokrovszkij-féle (Покровский, М. Н., 1868–1932) történész iskola határozta meg a szakmai irányzatokat. Pokrovszkij elismert bolsevik volt, Lenin jó barátja és a cári orosz történetírás kíméletlen bírálója. Ő a régi Orosz Birodalmat imperialista államként kezelte, a „népek börtönének” tekintette, s maga az internacionalizmus legodaadóbb híve volt.⁶² Az ő elveinek köszönhetően jelentős kutatási „szabadságra” adódott lehetőség számos olyan régióban és olyan nyelven, amelyre eddig nem volt példa. A Kommunista Párt a belső ügyeivel volt elfoglalva, a szovjet állam csak kialakulóban volt, így a hatalom még nem nehezedett a tudományra. A kutatások számtalan irányban folytak, természetesen a romokban heverő ország pénzügyi lehetőségeit figyelembe véve.

Az 1920-as évek „szabadságának” egyik következménye a kis népek nacionalizmusának addig soha nem látott mértékű megerősödése lett. Témánk szempontjából a keleti szláv népek történetírásának van jelentősége. A szovjet Oroszországtól függetlenedett belorusz és ukrán területeken erőteljesen oroszellenes irányzatok születtek. Az egyik ilyen a Lasztovszkij nevével fémjelezhető belorusz nacionalista történetírás sajátos képet alkotott a keleti szláv etnogenezisről és a korai államalakulatokról. Mellőzve a dák-geta törzsek szerepét a krivicseknek (beloruszok állítólagos ősei) nevezett keleti szláv törzs kialakulásában, Lasztovszkij értelmezésében jóval a 9. század előtt a mai Belorusszia területén már létrejött egy keleti-szláv állam. A szerző elképzelései szerint az akkori „belorusz állam” jóval nagyobb volt a mainál, a lengyel területektől a Volga–Oka vidékéig terjeszkedett, és határozottan ellenállt a varég nyomásnak. Fontos szempont volt Lasztovszkij szemében, hogy a krivicsek, vagyis a beloruszok – akik „eredeti” nevének visszaadásáért a szerző komoly küzdelmet folytatott – maradtak az egyetlen „tiszta” szláv nép: a csehek elnémetesedtek, bolgárok elmongolosodtak (!), míg az oroszokról szerinte még beszélni is kár: „csupa mongol és finnugor keverék”.⁶³

⁶⁰ Shnirelman 1996: 224.

⁶¹ Shnirelman 1996: 230.

⁶² Shnirelman 1995: 120–121.

⁶³ Shnirelman 1996: 229.

Viktor Shnirelman az antimonarchista érzelmekkel is indokolja a forradalom utáni évtizedben a normann-elmélet népszerűségét, ugyanis ez az orosz nacionalizmus ellen is irányult. Ez volt az az időszak, amelyben a legbátrabb elméletek születtek orosz vagy oroszországi kutatók tollából a vikingek szerepéről és létszámáról. A forradalom előtti kutatások anyagának feldolgozása és újabb leletek – így nagy mennyiségű rúna felirat⁶⁴ – biztosnak tűnő alapot szolgáltatottak a skandinávok szerepének vizsgálatához. Néhány kutató olyan messzire ment, hogy egyenesen Volga-menti viking kolóniákról írtak.⁶⁵ A francia származású, de már orosz identitású J. V. Gotyje (Gautier, 1873–1943) egyetemi előadásain arról beszélt, hogy a vikingek nagyon aktív kereskedelmi és katonai tevékenységet fejtek ki Oroszország északi területein, és könnyen elképzelhető, hogy jelentősen hozzájárultak az orosz állam létrejöttéhez. Ugyanakkor a kolóniák nagy számát illetően Gotyje szkeptikus maradt.⁶⁶

Az időközben folytatódó gnyozdovói ásatások vezetője – J. N. Kletnova (Клетнова, Е. Н.) – egy nagyobb összefoglalást jelentetett meg 1925-ben a lelőhelyről, kutatástörténettel és saját ásatások közlésével. Az ásató teljes mértékben elfogadta Szizov elképzeléseit a jelentéktelen skandináv jelenlétről. Kletnova szerint az analógiák inkább a balti szlávoknál keresendőek, mint Skandináviában, és ezzel párhuzamosan komolyan bírálta Arne és Szpicin munkáit. Az ásató következtetéseivel ellentétes álláspontra helyezkedett azonban Gotyje, átvéve Arne nézeteit a varég telepről.⁶⁷

A gnyozdovói ásatásokkal egyszerre nagyobb figyelem fordult a novgorodi régió sírhalmaira is. A korábbi időszakban szlávokként (Brandenburg), normann-oroszként (Szpicin), majd skandinávként (Arne) meghatározott kurgánok fontos adalékokkal szolgáltak az északi területek kora középkori történetéhez. Ezek kutatását egy fiatal régész, Raudonikas kezdte el, s az északi jellegű leletanyagot – elfogulatlanul – skandinávnak azonosította.⁶⁸ Ez az azonosítás viszont befolyásolta a leleteknek az ásató által vélt keltezését, ugyanis elfogadva a szakirodalomban elterjedt nézetet a normannok 10. századi megjelenéséről, ő is arra az időszakra keltezte a kurgánokat.⁶⁹

A normann-elmélet széles elfogadottságát jól jelzi F. Braun kijelentése, hogy a „varégerés napjai, szerencsére, végleg elmúltak”.⁷⁰ 1928-ban W. Thomsen halálának jubileumára egy emlékkönyvet adtak ki (*Памяти В. Томсена. К годовщине со дня смерти.*), amelyben az általa felvázolt nézetek – vagyis a normann-eredet – teljes elfogadását hangsúlyozták a szerzők. Hasonló szellemben íródtak P. P. Szmirnov⁷¹ és J. V. Gotyje⁷² művei is.

⁶⁴ Шаскольский 1975: 73.

⁶⁵ V. F. Szmolinra (Смолин 1925) hivatkozik Shnirelman 1996: 235.

⁶⁶ Shnirelman 1996: 235.

⁶⁷ Кураев 2001: 28.

⁶⁸ Idézi Петренко 1985: 123. Raudonikas műve 1924-ben jelent meg.

⁶⁹ Hivatkozta Носов 1985: 156.

⁷⁰ Кузьмин 2005 alapján: Браун 1925: 308. Idézi még Шаскольский 1965: 12.

⁷¹ Смирнов 1928.

⁷² Готье 1930.

Marxizmus és marrizmus a régészetben

A helyzet az 1920-as évek végétől, illetve az 1930-as évek elejétől változott meg drasztikusan. Ez egyértelműen a marxizmusnak a szovjet tudományban való nyílt és erőszakos terjesztéséhez kapcsolódott. A vezető pozíciók az új – forradalmi – generáció kezébe kerültek, amelynek ideológiai alapja az internacionalizmus és a világforgóradalom volt. Az egyes különálló népek múltjának kutatását teljesen kiszautasították mint a burzsoá-nacionalizmus egyik megnyilvánulását. Az 1927 és 1931 közötti időszak politikai pereinek áldozatául esett értelmiségiek között számos történész, régész és néprajzos volt. Felszámolták egész sor tudományos intézmény teljes vezetését. Az egyik leghírhedtebb eset az úgynevezett belorusz szociáldemokraták ügye volt, amelyet – állítólag – maga Lásztovszkij vezetett. Az elmarasztaltak ugyan nem szerveztek tényleges politikai pártot, tudományos nézeteiket mégis veszélyesnek és ellenségesnek tartották a Szovjetunióra nézve.⁷³

Az államhatalom a harmincas évektől kezdve kíméletlen harcot hirdetett a nacionalizmus minden megnyilvánulása ellen. Nacionalizmusként értelmezték az egyes népek történelmével, nyelvével és kultúrájával foglalkozó bárminemű kutatást és feldolgozást, beleértve a régészetet. A korszakban elterjedt „migracionista” (vándorlási) és „diffuzionista” (szétterjedési) elképzelések nem férhettek meg a szovjet marxista tudományossággal, így ezek ellenében is szükség volt új elméletet kitalálni. Az új irányzat alapjául az univerzális és folytonos fejlődés elméletét tették. Ez tökéletes táptalajt nyújtott a Hvojka-féle elképzelések átvételéhez,⁷⁴ legfeljebb annyi módosítással, hogy ezúttal a régészeti emlékeket nem szláv hagyatékként, hanem bizonyos osztályok tárgyaiként határozták meg. Az új koncepció rendszerének másik szerves része Marr akadémikus elgondolása volt.

N. J. Marr (Mapp, H. Я., 1864–1934) alapvetően internacionalista beállítottságú ember volt. Jól képzett orientalistaként értékes adalékokkal szolgált az örmény és grúz filológiai kutatásokhoz. Az 1920-as évektől kezdett el foglalkozni összehasonlító nyelvészettel és őstörténettel. Mivel elégedetlen volt a kaukázusi nyelvek kutatásának elmaradott állapotával, kísérletet tett ezek ősiségének kimutatására. Kutatásai során Marr a kezdeti migracionista nézeteit hamarosan módosítva egy teljesen új elgondolásra jutott. A marxizmus alapjait még távolról sem ismerő kutató úgy látta, hogy minden modern nyelv és maguk az emberek kevert eredetűek, vagyis a történelem során nagyon közeli viszonyba került teljesen eltérő csoportok keveredéséből jöttek létre. Marr véleménye szerint emellett az autochton fejlődés volt a meghatározó. Pontosabban, a kulturális és nyelvi változások úgy zajlottak, hogy maga a lakosság egy helyben maradt, s lépésről lépésre, egyes csoportok integrálásával alakult át. A be-, illetve elvándorlásnak csak minimális szerepe lehetett, vagy egyáltalán nem volt. Elmélete szerint a nyelv, rassz, kultúra, vallás stb. csak történeti jelenségek, s mivel állandó változásban

⁷³ Shnirelman 1996: 230–231.

⁷⁴ Shnirelman 1996: 223, 231.

voltak, hiábavaló bármiféle egyértelmű kapcsolatot kutatni ezek között. Vagyis Marr szerint az etnikum valójában egy különféle törzsek és népcsoportok egymásra rétegződése során létrejött substratum. Mindez nagyon jól összeillett Pokrovszkij nemzeti–történelem ellenességével. Marr a már 1915-ben felvázolt teóriáját 1935-re öntötte végső formába. Ekkor fogalmazta meg a szüntelen változások okait. Ezek – véleménye szerint – társadalmi és gazdasági eredetűek voltak. Ezt úgy kell értelmezni, hogy minden egyes emberi közösség a fejlődése során ugyanazokon a fázisokon, nyelvi és kulturális fokozatokon megy keresztül, attól függően, hogy a társadalmi differenciáltság mely szintjén áll.⁷⁵

Marr nézetei viszonylag könnyedén összeegyeztethetők voltak a Pokrovszkij-iskola tanításával, pontosabban az utóbbi gyakorlati normannizmusával. Miután Pokrovszkij rendkívül negatívan festette le a normann eredetű fejedelmek szerepét és jelentőségét, a marrizmus nem talált benne ellentmondást. Ennek köszönhetően az új ideológiában ezek a tanítások tovább éltek, bár teljesen mellőzve az etnikai azonosításokat.⁷⁶

Az elmélet valódi térhódítása az 1930-as, XVI. pártkongresszus utáni időszakra tehető, ahol Sztálin a „nemzeti kérdést” elemezte. A szovjet vezető egy internacionalista állam vízióját festette fel a hallgatóságnak, egy olyan országét, amely „nemzeti a formájában és szocialista a tartalmában”. Kiemelve a nagyorosz sovinizmus elleni harc fontosságát, Sztálin részletekben is ismertette a Marr által megfogalmazott elméletet.

Ennek megfelelően a különböző népeknél végbement egységesnek feltételezett fejlődés bizonyításához az 1930-as évek szovjet régészetében – Bikovszkij kezdeményezésére – teljesen elvetették az olyan fogalmakat is, mint „régészeti kultúra”, amelyet a „burzsoá szellemiség itatott át”.⁷⁷ A legfőbb hangsúly a „társadalmi-gazdasági formációkra” (социально-экономические или общественно-экономические формации) esett. Ezek meghatározott kronológiai típusai – elvileg – minden egyes társadalomban és kultúrában megtalálhatók voltak. Az elmélet szerint egy-egy nemzet fejlődési vonala a különböző társadalmi-gazdasági változások nyomán létrejövő, eltérő népcsoportok közötti keveredés és egymásba-alakulás (!) következtében végbemenő folyamatos átalakulásként ábrázolható. Ekkor írták le először az olyan fogalmakat, mint „jafétikus-fok”, „indoeurópai fok”, „szkíta-fok”. Ha valamely kutató eltért e sémától, komoly következményekkel számolhatott.⁷⁸

A régészet új irányvonalának kialakításában két személy jutott kiemelkedő szerephez. Sz. N. Bikovszkij (Быковский, С. Н.) a Vörös Hadsereg kommisszáriusaként kezdte meg karrierjét, s a kegyetlenségéről híresült el. Az 1920-as évektől egy tanárképző főiskolán tanított. A másik, V. B. Áptyekárj (Аптекарь, В. Б., 1899–1937) az orvosi egyetem elvégzése után egy ideig nyomdászaként

⁷⁵ Shnirelman 1995: 121–122.

⁷⁶ Кузьмин 2005 alapján.

⁷⁷ Кузьмин 2005; Shnirelman 1995: 127.

⁷⁸ Shnirelman 1996: 231.

dolgozott. Mindketten a marrizmus hűséges követői voltak, s egyiknek sem volt semmiféle régészeti, nyelvészeti vagy néprajzi képzettsége. Bikovszkij honosította meg a szovjet régészetben a marrista társadalmi-gazdasági átalakulások szakaszait: „totemikus” csoportosulások, vagyis a klánok, törzsek, népek, majd a szocialista világforradalom után az egyetemes kommunista társadalom. Az utóbbit Bikovszkij elkerülhetetlennek tartotta, s ezzel történelmi indokot is látott a Szovjetunió építésében és terjeszkedésében. Az orosz történelemről már mint egy kihalt tudományágról számolt be.⁷⁹

1931-ben Marr és tanítványai kijelentették, hogy felszámolják a régi, „burzsoá” régészetet, néprajzot, és felváltják egy új tudománnyal – az „anyagi kultúra történetével”. Kitűzött céljaik részben már az 1932 májusában, Leningrádban összehívott Összorosz Régészeti és Néprajzi Konferenciával teljesültek. Ezután a szovjet régészet alapjait nem a módszertan, hanem az állami ideológia diktálta és határozta meg.⁸⁰

A SZLÁVOK REHABILITÁCIÓJA ÉS A SZOVJET-OROSZ NACIONALIZMUS

Az „internacionalizmus” időszaka az orosz régészetben csak fél évtizedig tartott. A kutatók több okot is látnak a változás hátterében. Az egyik a világforradalom elmaradása, ami miatt a Szovjetunióknak saját önálló ideológiát kellett felépítenie létezésének legitimitációjához, a másik pedig a nácizmus terjedése volt.

Sztálin a Szovjetunió Kommunista Pártjának 1934-es kongresszusán már a „helyi nacionalizmusokat” nyilvánította a legfőbb ellenségévé. A környezetével együtt tisztán láthatták, hogy a növekvő katonai fenyegetettségben a szovjet lakosság többségét kitevő orosz nép jelentheti a hatalom legfőbb támaszát. Azonban éppen az orosz öntudat és patriotizmus sínylette meg leginkább a megelőző évtizedek internacionalista politikáját. A szlavisztika tudományát is komoly veszteségek érték az 1930-as évek legelejének letartoztatási hullámaiban és a Tudományos Akadémia szláv kutatócsoportjainak feloszlásaival. Így már 1934-ben megkezdődött az orosz történelem fokozatos rehabilitációja, amely lassanként átvette az uralkodó szerepet az egész országban. Újra megnyíltak a történelmi tanszékek, visszakerültek a hétköznapi életbe a különböző nemzeti jelképek, és a „nagy hatalmi sovinizmus” egykori ijesztő démona is a múlté lett. Nyeretyina szavaival: „a Világforradalom Istenének helyét átvette az Orosz Történelem Istene”.⁸¹

Ezekkel párhuzamosan felszámolták a Pokrovszkij-féle történelmi iskolát, természetesen szovjet módszerekkel. A pártbizottság 1934 és 1938 között több alkalommal is tárgyalta az ügyet. Magát Pokrovszkijt az orosz hazafiság megsértése és az orosz történelmi koncepciók elferdítése mellett még a legsúlyosabb

⁷⁹ Shnirelman 1995: 125.

⁸⁰ Shnirelman 1995: 127.

⁸¹ Shnirelman 1995: 129–130. Nyeretyinát is Snirelman idézi.

bűnnel – hazaárulással – is megvádolták (szerencséjére az idős professzor még 1932-ben meghalt). A letartóztatások érintették a professzor tanítványainak és kollégáinak körét, hasonlóan a Marr-féle iskola követőihez. Bikovszkijt és Áptyekárjt is előbb bebörtönözték, majd kivégezték (1937-ben). Azzal vádolták őket, hogy áltudományos érvelésekkel eltérítették a szakembereket a konkrét kutatásoktól, és tönkretették a régészetet mint tudományt.

Az 1937. májusi moszkvai történelmi találkozón született határozatok közül a legfontosabb arra vonatkozott, hogy az elvont társadalmi rendszerek építése helyett, sokkal több – a népek konkrét történelmére vonatkozó – adatot kell közölni. Ez alatt ekkoriban azt kellett érteni, hogy a történelem fasiszta meghamisítása ellen komoly harcot kell indítani, lerántva a leplet a germánok szláv-ellenes politikájáról, és bemutatni a régi germánok valódi természetét és kultúráját. Ezek lettek a szovjet régészet etnogenetikai irányzatának alapelvei az elkövetkező húsz évben.⁸²

A hatalmi legitimitáció érdekében a tudomány az 1930-as évek első felében nem tudott teljesen áttérni az „internacionalizmusra”. Egyfajta sajátos „ellen-nacionalizmus” végig megmaradt, amely a régészetben az antinormannizmus formájában nyilvánult meg. Valójában, e korszakban ez volt az egyetlen irányzat e szakterületen. A részben természetes, részben erőszakos úton történt nemzedékváltás után, a régészek új generációja már egyértelműen a skandináv jelenlét minimalizálására törekedett.

Az új ideológia átáramasztásához szükséges, elegendő számú konkrét anyag felmutatásához – a marrizmus visszaszorításával párhuzamosan – ugrásszerűen megnőtt az új ásatások száma és azok mérete. A normann-elmélet szempontjából újra Gnyozdovo és Sztárája Ladoga került a kutatások középpontjába. Az első helyen V. I. Raudonikas (1894–1976) vezetésével 1938-ban indítottak el, a háborús időszak kivételével gyakorlatilag folyamatosan kutatva 1959-ig.⁸³ A Zemljanoje gorogviscsének (Земляное городище, szó szerint: „földvár”) nevezett központi mag körül egy egész településhálózat nyomait sikerült megfigyelni. A kisebb települések a víz (Volhov folyó) mellé csoportosultak, s határaikban található temetkezési körzetekben sírhalommezők jöttek létre. A „földvár” jelenthette az egész agglomeráció közigazgatási és vallási központját. Az itt előkerült nagyméretű házak általában kétrészesek voltak agyagtapasztással, és az egyik helyiségük fűthető volt.⁸⁴

Raudonikas – az 1930-as évek meghatározó régésze – prekonceptiói ellenére szakszerű feltárásokat végzett, legalábbis ami a dokumentációt és a megfigyeléseket illeti. Természetesen a publikációban a leletanyagot már – a nagyméretű boronaházakat nagycsaládi lakóhelyként értelmezve – kezdettől fogva szlávként határozta meg. A skandináv leletek gyakoriságát Oroszország északnyugati területein kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokkal magyarázta.

⁸² Shnirelman 1995: 130.

⁸³ Кириичников 1985: 3.

⁸⁴ Кириичников 1985: 5, 14.

Fokozatosan megindult a 19. század első felének antinormannista kutatóinak szakmai „rehabilitációja”. V. A. Mosin pozitív értékelést írt többek között Evers, Gegyeonov és Ilovájszkij munkásságáról.⁸⁵ Eközben az általuk használt érvelés átvételére is sor került. A. V. Arcihovszkij (Арциховский, А. В., 1902–1978), aki a novgorodi ásatásokkal szerzett utólag hírnevet, azzal utasította vissza a viking jelenlétet, hogy gyakorlatilag alig van skandináv tárgytypus a 9–11. századi temetkezésekben. Mindkét szerző teljességgel elvetette a viking kolóniák létezését az orosz területeken. Arcihovszkij a későbbiekben továbbfejlesztve elgondolásait kifejtette, hogy a hagyományosan skandinávként kezelt tárgyak egész Európában előfordulnak, s nincs különösebb oka ténylegesen a skandinávokhoz kötni azokat.⁸⁶ Az elképzelésnek számos követője volt, közülük J. V. Sztankevics (Станкевич, Я. В.) 1941-es könyve és D. A. Avduszin (Авдусин, Д. А.) korai munkássága emelendő ki. Mindketten a skandináv leletek kis számára hivatkoztak a viking hatás cáfolatakor, és kitartottak amellett, hogy az északi területeken a keleti szlávok voltak többségben, mint ahogyan a harcos temetkezésekben is.⁸⁷

Az 1940-es évek elejétől kezdve a szovjet történettudományokban – a tíz évvel korábbihoz képest – jelentkező 180 fokos fordulat hátterében egészen nyilvánvalóan a fasiszta Németország ideológiája állt. A germán népek – elsősorban a szlávokkal szembeni – felsőbbségére és dominanciájára épülő német régészet ellenében alapvető jelentőségűvé vált a Szovjetunió számára a következő három szempont bizonyítása: 1. A szláv civilizáció mindenféle germán befolyástól függetlenül jött létre. 2. A szláv kultúrának ősi, prehisztorikus gyökerei vannak, melyek sokkal fejlettebbek, mint a germánoké. 3. Az aktuális szovjet területeken a germánok soha nem voltak (vagy ha mégis, igen jelentéktelen számban).

Könnyen kikövetkeztethető, hogy a három szempont közvetlenül is érinti a normann-elmélet problematikáját. A másik régészeti kérdés ehhez kapcsolódik: a keleti gótok hagyatéka és történelme.⁸⁸ A varégeket illetően már tapasztalhatunk, hogy az 1930-as évek végétől kezdve a germánok ellenében már „megjelent” a szláv túlsúly a régészeti leletanyagban. A háború alatt és után a szovjet kutatók már azt állították, hogy a vikingek egyáltalán nem voltak fejlettebbek a szlávoknál. Valójában az orosz hercegek szolgálatában álló kereskedők lehettek, s csak elvétve harcosok, és teljesen alkalmatlanok voltak az államiség meghonosítására a keleti szlávoknál, sőt hamarosan asszimilálódtak.⁸⁹

Ugyanekkor a szovjet régészeti módszertan visszatért a „régészeti kultúra” fogalmához és elveihez. Megindult a klasszikus régészeti eszköztárak és módszertan helyreállítása. Elsőként 1940-ben A. J. Brjuszov (Брюсов, А. Я., 1885–1966) kezdte el újra „felismerni” a társadalmi mellett az etnikai jellegeit is

⁸⁵ Мошин 1931: 113–114.

⁸⁶ Shnirelman 1996: 235. Lásd Арциховский 1934, 1939. Az utóbbit lásd még Арциховский 1966.

⁸⁷ Shnirelman 1996: 235. Lásd Станкевич 1941; Авдусин 1949, 1952, 1953.

⁸⁸ Shnirelman 1996: 234.

⁸⁹ Shnirelman 1996: 237.

a régészeti kultúráknak,⁹⁰ bár a marrizmus nyomai még egyértelműen ott voltak a munkáiban. Tíz éven belül a korábban teljesen elvetett „kossinizmus”, vagyis az etnikai interpretációk uralkodóvá váltak a szovjet régészetben.⁹¹ A megváltozott ideológiai háttér azonban számos elemet őrzött meg a marrizmusból. Ezek között a legfontosabb, a még Hvojka gondolataira épülő autochtonitás elmélete volt. Ezen időszakban a szovjet régészek nagy többsége a szlávok helyi evolúcióját a bronzkortól, pontosabban a preszkíta, sőt a Tripoljei kultúra időszakával indította, folyamatos – megszakítatlan – fejlődési vonalat látva ezektől, az Antokon keresztül, a Kijevi Ruszig. N. Sz. Gyerzsávin (Державин, Н. С., 1877–1953) akadémikusnak sikerült annyira újra felfedezni Hvojka munkásságát, hogy már a felső-paleolitikumtól kezdve a lakosság kontinuitását feltételezte a Dnyeper középső folyásánál (1944-ben). Nem hallgatható el azonban, hogy Gyerzsávin nézeteinek szélsőséges véleményével, az 1940-es évekbeli népszerűsége ellenére, több kutató, így például Udalcov sem értett egyet. Bár éppen az utóbbi a teljes szlávság őshazájának tartotta az említett régiót, hangsúlyozva, hogy a keleti szlávok, „a nagyszerű orosz emberek” a legősibb szláv mag egyenesági leszármazottai és az ősi területek örökösei. Gyerzsávin időközben nem csak időben terjesztette ki a szlávok történelmét, hanem térben is. Keleten a Don és Volga – Oka folyók felső folyásától, nyugaton az Elba és Saale folyókig, északon a Ladogától és a Baltikumtól, délen a Pontuszig és Égeikumig népesítette be szlávokkal Európát.⁹² Sőt, véleménye szerint az i. sz. I. évezred második felében a szláv kolóniák elérték a Rajnát, s Hamburg is ősi szláv város volt. Gyerzsávin elképzelését, amely szerint a szlávok ősei között szkíták, kimmerek, thrákok, szarmaták, etruszok, sőt gótok és hunok is voltak, számos kutató elfogadta, Sz. P. Tolszov pedig ki is egészítette a Hallstadt kultúrával.⁹³

A más kutatásokkal elismertté váló kutatók és az ekkor színre lépő új nemzedék munkásságának talán leginkább szégyellni való része az 1940-es, 50-es évek krími kutatásai és értelmezései maradnak. A tatárok 1944-es deportálásával induló és az orosz–ukrán lakosság nagymértékű betelepítésével folytatódó eseményekhez kellett a régészeknek ideológiai alapot találni. Fel is elevenítették a 19. századi elképzeléseket a déli Ruszról, s a Krímbe hamarosan az orosz hercegek irányította korai szláv–alán–cserkesz államot képzeltek.⁹⁴ A ranglétrán gyors előmenetelbe kezdő szlavista, B. A. Ribakov (Рыбаков Б. А., 1908–2001) is meggyőződéssel állította, hogy a Tamany-félszigetet és a Don alsó folyásának régióját már a 10. század előtt is szlávok lakták. A szláv vagy orosz történelmi elsőbbség bizonyításának előmozdítására az állam komoly pénzügyi támogatásban részesítette a krími feltárásokat. A régészek meg is tették a tőlük telhetőt.

⁹⁰ Брюсов 1940.

⁹¹ Толстов 1949; Артамонов 1939.

⁹² Shnirelman 1995: 134; Державин 1944: 28–29.

⁹³ Толстов 1946: 20. A fentiek fényében már nincs mit csodálkozni Asparukh vezette bolgár-szláv törzseiről olvasva Gyerzsávin műveiben. Shnirelman 1995: 134.

⁹⁴ Толстов 1946: 121.

P. N. Schulz vezette a szkíta Neapolis, Chersonessos és számos más lelőhely feltárásait, s munkásságával a félszigetet „közelebb hozta az orosz szívhez”.⁹⁵ Ráadásul Schulz is elfogadta a szkíta–szláv genetikai rokonságot. Semmi meglepő nincs abban, hogy a korszak krími párttitkára, P. N. Nagyinszkij (Надинский, П. Н.) már azt állította, hogy a félszigetet eredetileg szlávok és szkíta felmenőik lakták, s hogy a tatárok illegálisan szivárogtak be ezekre az orosz területekre.⁹⁶

A heves „tudományos” viták, amelyek az ukrán–orosz Perejászlávi unió 300. évfordulójának megünneplését előzték meg, 1954-ben hirtelen véget is értek. Ez csak részben volt magyarázható a „hasznosítható” adatok hiányával, sokkal inkább annak volt köszönhető, hogy Hruscsov éppen az évforduló alkalmából Ukrajnának ajándékozta Krímet.⁹⁷

Az 1950-es években a szovjet régészetre már az abszolút szláv túlsúly volt jellemző. A helyzetet csak súlyosbította, hogy az Szovjet Tudományos Akadémia elnöke több évtizedig B. A. Ribakov lett, a szláv–orosz régészet szakértője.

Mindezekben a feljebb vázolt elképzelésekben egy cseppnyi helye nem maradt a normann-elméletnek. Ellenkezőleg, amikor a közép- vagy nyugat-európai kultúrák etnikai azonosítása került szóba, előre megjósolható volt a hangadó szovjet kutatók véleménye: így például számukra mind a lausitzi, sőt a przerworski és aksywiei kultúrák is szlávok lettek.⁹⁸ Tolszov itt is kiemelkedett a többiek közül, szlávoknak tartva a langobárdokat és a vandálokat is.⁹⁹ A keleti gót államiságot ekkor legendává minősítették vissza, amelynek régészeti nyomai nem is lehettek, de ha mégis, ebben a megközelítésben a gótok ugyanolyan sorsra jutottak, mint Németországban az 1920-as és 1930-as években a szlávok: rendkívül elmaradott, vadászó-halászó-gyűjtögető törzseknek aposztrofálták őket, akik „felületesen indo-európaizálódtak a szomszédos kelta és proto-szláv hatásra”.¹⁰⁰ Magáról a normann-elméletről az 1940-es évek végén a szovjet régészek és történészek megnyilatkozásaikban meglehetősen egyformán vélekedtek. Többnyire teljes egészében tagadták ennek az elméletnek a tudományos alapjait és „kvázi-tudományosnak”, hazugnak, oroszellenesnek nevezték.¹⁰¹

A régészet a normann kérdésben konkrétan is érintett lett, amikor az 1940-es évek legvégén több korai központban (Gnyozdovóban és Sztárája Ladogában) is újra indultak az ásátások. 1949-től D. A. Avduszin megkezdte a gnyozdovói ásátásait.¹⁰² Az 1951-ben megjelent első beszámolójában az ásató határozottan T. Arne elképzeléseivel szemben foglalt állást, tagadva a temetkezési szokások skandináv jellegét. Avduszin a marrizmusból már ismert párhuzamos fejlődéssel magyarázta az északihoz hasonló szokások megjelenését a gnyozdovói temetkezésekben:

⁹⁵ Idézi: Shnirelman 1995: 135.

⁹⁶ Комар 2002.

⁹⁷ Shnirelman 1995: 135.

⁹⁸ Артамонов 1940; Удальцов 1947: 48.

⁹⁹ Толстов 1946: 30.

¹⁰⁰ Толстов 1946: 31.

¹⁰¹ Idézi: Клейн 1999: 93.

¹⁰² Путь из варяг в греки 1996: 21.

csónakban való hamvasztás, fegyvertörés, vasgrivnyák elhelyezése az urna tetejére.¹⁰³ A szerző kifejezetten egyfajta testőrség létevel magyarázta e jelenségeket és a korai orosz társadalom differenciáltságának jelét látta bennük.¹⁰⁴ Véleménye szerint a szmolenszki szláv lakosság emlékei kerültek elő a kurgánokból. E nézet terjedt el a szovjet régészetben és történetírásban egészen az 1960-as évek közepéig.

Természetesen az újabb, időnként igen látványos gnyozdovói leletanyagot nem hagyhatta szó nélkül az oroszországi skandináv emlékeket jól ismerő T. Arne. Ő a koppenhágai *Acta Archaeologica*-ban válaszolt Avduszin bírálataira és saját szempontjai szerint értelmezte a sírmelléleteket, a Birka melletti skandináv temetkezésekkel rokonítva a Szmolenszk környéki sírmezőt. Arne legalább 24 kurgánról mondta ki, hogy határozottan skandináv jellegűek.¹⁰⁵ Avduszin a válaszában „a burzsoá történészek neonormannista kitalációjának” minősítette Arne munkásságát.¹⁰⁶ Kiindulópontja az eltemetettek etnikai hovatartozását illetően az volt, hogy amely sírokban nincsenek etnikai meghatározásra alkalmas tárgyak, azoknak automatikusan szlávoknak kell lenniük, hiszen szláv földön mi mást is feltételezhet az ember. Arne huszonöt, biztosan skandinávnak tartott kurgánjával szemben Avduszin legfeljebb kettőről fogadta el ezt (úgy, hogy a vita közben már engedett eredeti álláspontjából!).

A háború után újraindult ladogai ásatások Raudonikas vezetésével folytatódtak, aki a még a háború előtt kialakult nézeteit a negyvenes évek végén foglalta írásba. Ezekben a település korai – 8–9. századi – periódusait szlávoknak tulajdonította.¹⁰⁷ A kutató munkáját csak egy esetben érte komolyabb kritika B. D. Grekov tollából, de az is kizárólag Ladoga Raudonikas által megrajzolt „falusias jellegét” és társadalmi berendezkedését kérdőjelezte meg, inkább városias (protourbánus) településnek értékelve azt. A hely szláv voltát ő sem tagadta. Hosszú távon azonban az ásatások 1959-es leállításához vezetett, hogy a leletanyaggal egyre kevésbé lehetett igazolni az államilag elvárt „eredményeket” (vagyis a szlávok jelenlétének bizonyítását).¹⁰⁸

A „hruscsovi enyhülés” időszaka már sokkal szabadabb véleménynyilvánítást tett lehetővé az ideológiailag meghatározott szakmákban, így a történettudományban is. Megindultak az első tapogatózások a „szláv-dominanciából” való kiút keresésére. Leginkább G. F. Korzuhina (Корзухина, Г. Ф.) neve emelhető ki pozitív példaként ebből az időszakból.¹⁰⁹ Azonban már nem mindenki tudott elszakadni az erőszakosan beletáplált nézetektől. 1963-ban V. B. Vilinbahov csak

¹⁰³ Кураев 2001: 29.

¹⁰⁴ Авдусин 1952: 311–325.

¹⁰⁵ Arne 1952: 146.

¹⁰⁶ Авдусин 1953: 114–120.

¹⁰⁷ Lásd Равдоникас 1949, 1950.

¹⁰⁸ Киришчиков 1985: 3.

¹⁰⁹ Носов 1999: 114.

addig jutott el, hogy felújította a varégek balti-szlávként való azonosítását Stender-Petersen könyvére írott megjegyzéseiben.¹¹⁰

„NEONORMANNIZMUS” ÉS LEO KLEIN LENINGRÁDI SZEMINÁRIUMA

Sztálin halála után a Hruscsov idején eljövő politikai enyhülés már rég látott szabadságot adott a tudomány művelőinek is. A véleménynyilvánítás szabadabbá, bár nem teljesen nyitottá vált. Ahogyan más korszakokban, most is sok minden függött az intézményi vezetőktől. Az Avduszin–Arne-féle vita felkeltette az ifjabb nemzedék érdeklődését. Egyre több fiatal egyetemista merült el a normann kérdés elemzésében. Jól mutatja a helyzet ellentmondásosságát, hogy mennyire más-képp alakult a moszkvai és a leningrádi egyetemek történész-régész hallgatóinak sorsa. Moszkvában Andrej Amalrik (Амальрик, А.), a híres orosz régész fia, egy évfolyamdolgozatban objektív elemzését nyújtotta a normann kérdésre vonatkozó, rendelkezésére álló adatoknak. Az eredményei olyanok voltak, hogy azonnal eltáncolták az egyetemről, a későbbiekben pedig megjárva a GULÁG-ot és az elmeógyógyintézetet, az ígéretesen induló fiatalember külföldön talált megnyugvást.¹¹¹

Gyakorlatilag ezzel egy időben a leningrádi egyetem fiatal tanársegédje, Leo Klein éppen a *Vita a varégekről* (Спор о варягах) című kéziratát fejezte be (amit nem adtak ki). A könyvében Klein ugyanolyan következtetésekre jutott, mint Amalrik, de tapasztaltabb lévén, nem kockáztatta annak nyilvánosságra hozását. Inkább a kéziratra építve szemináriumokat indított, amelyeken a normann-kérdést vitatták meg. E téma amúgy is meglehetősen aktuális volt az 1960-as évek első felében. Két könyvet is kiadtak a normann-eredet kutatástörténetével kapcsolatban V. P. Susarin (Шушарин, В. П.) és I. P. Saszkoljszkij (Шаскольский, И. П.) tollából.¹¹² E két mű mérsékelt antinormannista hangnemben tárgyalta az addigi kutatásokat, s helyenként bírálatra is kísérletet tett, de kifejezetten új eredmények nélkül. Susarin még mindig a történelem meghamisításának eszközét látta az elméletben. Saszkoljszkij nyújtotta az első szakmailag megalapozott elemzését a normannizmusnak, kiemelve, hogy a nyugati szakirodalomban már komolyan kell számolni ezzel az irányzattal. Művében a kutató jelentős helyet szánt a „4 A” vitájának – Arne és Arbman, Archihovszkij és Avduszin ellenében – kiemelve, hogy már mindkét oldal túlságosan eltávolodott a tudománytól.¹¹³ Talán a legérdekesebb része a könyvnek a szerző állásfoglalása a gnyozdovói skandináv kurgánok számával kapcsolatban, amire Leo Klein hívta fel az olvasó figyelmét.¹¹⁴ Saszkoljszkij úgy látta, hogy mind Arne, mind Avduszin rendkívül

¹¹⁰Вилинбохов 1963; Stender-Petersen 1953. A szerző egy normann kereskedő társaságot látott a varég elnevezés mögött.

¹¹¹Клейн 1999: 91.

¹¹²Шушарин 1964; Шаскольский 1965.

¹¹³Шаскольский 1965: 117.

¹¹⁴Клейн 1999: 95.

elfogult a témában, így óvatosan kell megközelíteni ezt a kérdést. Az olvasó arra számíthat, hogy 2 és 25 közötti számot mond, megdöbbenve szembesül azzal a ténnyel, hogy Saszkoljszkij, az antinormannista szellemiségű könyv szerzője több temetkezést azonosít skandinávként, mint azt Arne tette!¹¹⁵ Saszkoljszkij röviden elemzi a ladogai ásatások eredményeit is, elismerve e lelőhelynél a skandinávok befolyását.¹¹⁶

E könyvek az állami ideológia rendületlenségét jelezték az „enyhülés” korszakában. Mégis, Klein szemináriumának híre gyorsan a vezetőség fülébe jutott és ott komoly aggodalmakat keltett. Az egyetemi vezetők úgy próbáltak véget vetni a „neonormannista fészeknek”, hogy nyilvános vitára hívták annak tagjait. Arra számítottak, hogy Klein vagy nyíltan elmondja nézeteit, és így könnyű lesz utána vele leszámolni, vagy kénytelen lesz nyilvánosan elfogadni a hivatalos nézeteiket, így a tanítványai szemében teszik tönkre. A vita alapjául Saszkoljszkij frissen megjelent könyvét választották.

A vitára 1965. december 22-én került sor hatalmas tömeg előtt. Mind az egyetem dékánja, V. V. Mavrogyin, mind a tárgyaló könyv szerzője, Saszkoljszkij, jóindulatúan és passzív segítséggel álltak a vitához. A vitát végeredményben Kleinék nyerték meg. Érvelésük alapja a normannizmus definíciójának bizonytalansága volt: szerintük a sokat emlegetett „normannizmus-antinormannizmus” fogalmakat már annyi mindenkire használták, és annyi mindent értettek alattuk, hogy használható jelentésük rég elveszett. Klein több szempontot állított fel a kérdés vizsgálatához, amit a normannizmus poklába vezető lépcsőnek nevezett.¹¹⁷ Érdeemes felsorolni ezt a hét fokot, amelyek egyben a normannizmus főbb tételeit jelentik:

1. A krónikában szereplő varégek skandináv germánok, vagyis normannok.
2. A Kijevi Rusz uralkodó dinasztiájának tagjai varég vezetők, akiket a keleti szlávok hívtak be, vagy erővel törtek be.
3. A varég vezetőkkel tartott a népük is, amelyet Rusznak neveznek, s ez terjedt át később a keleti szlávokra is.
4. A varégek komoly hatással voltak az egész szláv kultúrára, ami mind a tárgyi anyagban, mind a nyelvészeti emlékekben megfogható.
5. A varégek hozták létre az első keleti szláv államot.
6. A normannok kiemelkedő szerepének Kelet-Európában (mint máshol) az az oka, hogy már a természetüknél adódóan magasabb rendűek, mint a többi nép, elsősorban, mint a szlávok, amelyek nem alkalmasak önálló államalkotásra.
7. A történelem mai napig érvényes politikai következtetések levonására alkalmas, vagyis a következőekben is a germánoknak kell irányítani és a szlávoknak engedelmessé válni.

¹¹⁵Паскольский 1965: 111, 120, 123. Legalább 12 női és kb. 18 férfi temetkezést ír, vagyis legalább 30 kurgánt tulajdonít varégeknek a szerző.

¹¹⁶Паскольский 1965: 125–126.

¹¹⁷„Лестница в преисподнюю норманизма”, Клейн 1999: 93.

A felejtett levőktől függő, azokra épülő állítások sora jól mutatja, hogy minél lejjebb ér az ember, annál jobban eltávolodik a történelmi tényektől. Ez volt Klein gondolatmenetének alapja: ha elfogadunk egy-két tételt a felsőbb pontokban kifejtett elvekből, még nem szükségszerű teljesen a normannizmus „poklába” süllyedni. Úgy látta, hogy a vita idején az első három fokot a normannisták szilárdan meghódították, s a harcok már csak a varég befolyás mértékének kérdéseiről folynak – a negyedik és az ötödik fokokon. A következő lépcsőktől már nagyon éles törés választ el – írta Klein, és azokat semmiféleképpen sem szabad belekeverni a tudományos „neonormannizmusba”.

Az Amalrik kizárásával elhíresült moszkvai egyetemen Leo Klein vitája után három éven belül a „neonormannisták” legnagyobb ellenfele – Avduszin – egy „ellen-szemináriumot” hirdetett meg, amit „szmolenszki szemináriumnak” kezdtek hívni. A régész-oktató célja az volt, hogy a saját gnyozdovói feltárásai tükrében megcáfolja a már hivatalos „engedélyt” is nyert normann-eredet tételeit. A hallgatói számára – ahogyan erre V. J. Petruhin (Петрухин, В. Я.) visszaemlékezik – gyorsan nyilvánvalóvá vált a szélsőségesen antinormannista szovjet régészet módszereinek következtelensége, és így következtetéseinek magalapozatlansága.¹¹⁸

AZ OROSZ SKANDINÁV RÉGÉSZET ÚJJÁSZÜLETÉSE

1970-ben Saszkoljzkij szerkesztésében megjelent az első olyan háború utáni könyv, amelyben objektíven össze lehetett foglalni – amit Klein és két tanítványa meg is tett – a korai Rusz történetére vonatkozó régészeti adatokat.¹¹⁹ Még ugyanebben az évben a bolgár kutatásban is felfigyeltek a változásokra, külön cikkben elemezve a fejleményeket és saját interpretációt is nyújtva a normannok szerepét illetően a Kijevi Rusz kialakulásában. E. Mihajlov kimondatlanul ugyan, de hajlott a normann-elmélet elfogadására.¹²⁰ Értékelése szinte azonnal szovjet visszhangra talált, bár erősen kritikus hangnemben. A. G. Kuzjmin (Кузьмин, А. Г.) a bolgár kutatót bírálva nézeteik szerint „csoportosította” a vezető szovjet régészeket. Úgy látta, hogy a közvéleménnyel ellentétben Ribakov kevésbé szélsőséges antinormannista, mint Tyihomirov, ezzel szemben Grekov „objektív antinormannista”. Mavrogyint és Gurevicset ő már nem sorolta az előző csoportba, ugyanis úgy látta, hogy a munkásságukat valamiféle kompromisszumra törekvés jellemezte. A normannizmusra rátérve Kuzjmin rögtön leszögezte, hogy a modern szovjet irányzata már nem azonosítható a Bayer–Schlözer-féle vagy a fasiszta elméletekkel. Ehhez a csoporthoz elsősorban a leningrádi iskolát kapcsolja: Leo Klein, G. Sz. Lebegyev, V. A. Nazarenko, akiknek nézetei – írja Kuzjmin

¹¹⁸Петрухин 2001: 116.

¹¹⁹Паскольский 1970.

¹²⁰Михайлов 1970.

– történelmi szempontból bár vitathatók, de a marxizmus alaptalaján állnak.¹²¹ Kuzjmin mint a *Voproszi Isztorii* tudományos folyóirat egyik szerkesztője, 1971-ben összegezte, hogy lényegében minden antinormannista kisebb-nagyobb mértékben elfogadja a normannok részvételét az óorosz állam politikai és gazdasági életében. Ráadásul úgy látta, hogy ez a „neonormannista” hullám leginkább a régészetben terjeszkedik, oly képviselői által, mint Tuhtyina, Kocskurkina és a Klein-tanítványok. Mihajlov bírálója előbb Vilinbahov elképzelését vette át a balti-szláv varégekről, hamarosan azonban már kelta szubsztrátumot látott az elnevezés mögött.¹²²

A vita kezdettől fogva konkrét régészeti leletanyag köré csoportosult. Az egyik kulcspontja a gyzodvói temető lett, amelynek az addig közölt eredményeit 1970-ben E. A. Schmidt vizsgálta felül, arra a következtetésre jutva, hogy a leletanyagban a szláv krivicsek nem mutathatók ki.¹²³ Ennek ellenére Avduszin tanítványa – Belocerkovszkaja – a folytatódó feltárások anyagát, pontosabban a csontvázas temetkezéseket, az 1976-os disszertációjában szlávként azonosította. A szláv lakosság jelenlétét a Közép-Dnyeper régiójából induló kolonizációval magyarázta.¹²⁴

Rendkívüli jelentőségű volt a Klein-féle iskola nemzetközi szintésre való lépése az 1970-es években, amikor az Avduszinnal folytatott vita egy norvég régészeti folyóirat lapjain jelent meg, angol nyelven (1969–1970).¹²⁵ Ennek előzménye az 1968-as Aarhusban megrendezett „Varangian Problems” című szimpózium volt, ahol a szovjet régészek – D. Sz. Lihacsov, O. I. Davidan és A. N. Kirpicsnyikov – ugyan személyesen nem voltak jelen, de a cikkeik megjelentek.¹²⁶ Az európai szakmai érdeklődés számára ezzel megnyílt a szovjet régészet világa, s a nyugat is észrevehette, hogy az antinormannizmus egyeduralma megszűnt.¹²⁷ A skandináv kutatók Arne 20. század eleji véleményét továbbfejlesztve, úgy vélték, hogy a normannok a még kiforratlan társadalmi szerkezetű keleti szláv közösségekbe szivároghva a saját céljaikat és érdekeiket szem előtt tartva alakították azt. A finnugor törzsek csak a normann tevékenység által érintett területek periferiáján tűntek fel. Avduszin cikkére hamarosan szovjet válasz is született. A szerző – Leo Klein – hangsúlyozottan a marxizmus berkein belül maradván – bírálta Avduszin rendkívül egyoldalú és a szakmai módszertan szempontjából már elfogadhatatlan következtetéseit.¹²⁸ Mint írja, egyik célja az volt e cikkével, hogy felhívja a nyugati tudományos élet figyelmét a szovjet régészet változására.¹²⁹ A skandináv vélemény kritikájában olyan észrevételek szerepeltek, hogy például a régészeti kutatások már rég kimutatták: a keleti szlávok olyan területeket vettek birtokukba

¹²¹ Кузьмин 1971.

¹²² Кузьмин 1970, 1974.

¹²³ ПИИДТ 1970.

¹²⁴ Петрухин 2001: 116.

¹²⁵ Az 1969-es Avduszin cikkekre válaszoltak: Blindheim 1970; Kivikoski 1970.

¹²⁶ Лебедев 1999: 103.

¹²⁷ Klejn 1973.

¹²⁸ Avduszin nézeteire lásd Avduszin 1969: 52.

¹²⁹ Klejn 1973: 2.

a mai Oroszország északi részén, ahol jelentős számú balti (Dnyeper felső folyása, Nyugati-Dvina) és finnugor (északnyugati régió, illetve a Volga felső és középső folyása) lakosság élt már korábban is.¹³⁰ A *Norwegian Archaeological Review* azonos kötetében írt Klein három tanítványa is: G. Sz. Lebegyev és V. A. Nazarenko illetve V. A. Bulkin. Az ifjabb nemzedék a leletanyag alapos – „kleini” alapossgággal – való elemzésével kezdett az antinormannista nézetek felülvizsgálatához.¹³¹

A Kleinék által 1970-ban megírt program megvalósítása az időközben abba hagyott „vitattott etnikai hovatartozású” lelőhelyek feltárásainak felújításával indult. Természetesen az egyik legfontosabb ebből a szempontból Sztárája Ladoga volt. A korábbi Raudonikas-féle véleménnyel ellentétben már 1965-ben Korzuhina azon a nézeten volt, hogy Ladoga (pontosabban annak kezdeti időszaka) valójában kívül áll a korai orosz államon, s inkább hozható kapcsolatba a finn törzsekkel. Ugyanő 1966-ban alapos elemzés alá véve a Ladoga melletti plakuni sírhalommező leleteit, módosított Raudonikas keltezésén, kimutatva annak 9. századi skandináv periódusát is.¹³² Ezzel ellentétesen érvelt 1970-ben P. N. Tretjajkovszkij (Третьяковский, П. Н.), aki arra hivatkozva, hogy Ladoga korai leletanyagában nincsenek finnugorként azonosítható tárgyak, a lelőhely korai horizontjait szláv–orosz kultúrkörhöz kapcsolta.¹³³ Ezekre a véleményekre jelentősen módosítottak az új ásatások, sőt egyes nézeteket tárgyalanná tettek. A ladogai expedíciót és régészeti kutatócsoportot 1972-ben szervezték újjá, már konkrét feladatokkal. Az ásatások vezetői között volt Rjábinyin, Petrenko, Noszov, Nazarenko és Csernih – közülük többen a Klein-féle szeminárium egykori hallgatói. Az egyik legfontosabb kérdés, amire választ kerestek, hogy mennyire tekinthető a helyi (vagyis ladogai) emléktárgyak a szláv–orosz kultúra történelmi forrásának, illetve ennek a sokkultúrájú és etnikumú központnak tényleg nem volt-e köze a korai Rusz történetéhez?

Leo Klein szemináriumának hatása 1974-ben nyilvánult meg a legjobban, amikor két tanítványa – G. Sz. Lebegyev (Лебедев, Г. С.) és V. A. Bulkin (Булкин, В. А.) – alapvető jelentőségű tanulmányt jelentetett meg az óorosz kultúrával foglalkozó kötetben.¹³⁴ A szerzők felfigyelve az észak-oroszországi kora középkori központok – Tyimerjovo (Тимерево) és Sztárája Ladoga – szerkezetének hasonlóságaira, észrevették, hogy ezek közeli rokonságban állnak a korabeli skandináv központokkal is, leginkább Birkával.

Az ásatások egyre nagyobb mértékűvé válásával egyre nagyobb vita bontakozott ki Ladoga kezdetéről. Az egyik ásatója, V. P. Petrenko, 1976-ban új – skandináv jellegű – leleteket közölve a település északi eredete mellett érvelt. Skandinávokhoz kötötte a legkorábbi periódust, amelynek épületei közvetlenül a folyópart mellett csoportosultak, valószínűleg a kikötőnél. A leletanyag egyértelműen a vízi kereskedelemmel való kapcsolatra mutatott: hajóalkatrészek, hajók és csó-

¹³⁰Lebedev–Nazarenko 1973: 5.

¹³¹Lásd Lebedev–Nazarenko 1973; Bulkin 1973.

¹³²Idézi Носов 1985: 157.

¹³³Korzuhina (Корзухина, Г. Ф.) véleményét idézi Кирпичников 1985: 4.

¹³⁴Lásd Булкин–Лебедев 1974.

nakok maradványai és felszerelése. Majd – írta Petrenko – a 9. század második felétől ugrásszerű terjeszkedés jellemezte a települést, ami még a 10. század folyamán is tartott.¹³⁵

1977-ben G. Sz. Lebegyev arra következtetett, hogy a település, mielőtt a 9. század második felében a novgorodi szlávok fennhatósága alá került volna, nagyon vegyes etnikai képet mutatott, vagyis alapítói között egyaránt szerepeltek finnek, baltok, normannok és szlávok.¹³⁶ Az írott forrásokat már jobban belevonva és a folyamatban levő régészeti feldolgozások eredményeit felhasználva egy összetett képet festett Sztárája Ladoga fejlődéséről 1981–1982-ben D. A. Macsinszkij (Мачинский, Д. А.). Elképzelései szerint a 8. század második felében, végében ezen a területen egy – a forrásokban meg nem nevezett – összetett kultúrájú népcsoport élt. A skandinávok a 9. század első felében, második negyedében kezdtek itt letelepedni, innen adóztatva a szláv szloveneket és krivicseket, illetve csugy és merja finnugor törzseit. 862 körül Ladoga rövid időre a szlovenek fennhatósága alá került, majd a földjükön ülő varég fejedelemé lett. A szlovenek tömeges betelepülése a Volhov alsó folyásának vidékére (Нижнее Поволховье) – Macsinszkij szerint – a 9. század harmadik negyedében kezdődött. Mégis, egészen az 1030-as évekig a város „szociálisan aktív” részét a varégek jelentették. Sajnos ez az elmélet nem lett még jobban kidolgozva s egyeztetve a régészeti leletanyaggal.¹³⁷

Az 1970-es évektől egyre nagyobb szerephez jutottak a szovjet régészek által a nyugati folyóiratokban megjelentetett cikkek. Így például éppen a ladogai eredményekről már 1978-ban beszámoltak az ásatók, kiemelve a kora középkori skandináv régészeti anyaggal való rokonságot.¹³⁸

A ladogai ásatások régészeti feldolgozása során a leletanyagnak több rétegét sikerült elkülöníteni. Bizonyíthatóan szláv nem volt köztük. Ugyanakkor voltak a Volga-, Káma- és Don-menti népekkel kapcsolatos, illetve balti, skandináv, fríz és frank tárgyak. Ezek fényében a Raudonikas-féle nézeteket Ladoga „tisztán szláv” kezdeteiről végleg elvetették. Bár az egyes kutatók ezt csak annyiban fogadták el, hogy a szláv jelenlétet a 8. századról átkelgették, a 9. század harmadik negyedétől vagy a 10. századtól indítva az itteni jelenlétüket (ezt már régészetileg is alá lehetett támasztani). N. I. Ljápuskin (Ляпушкин, Н. И.) és V. V. Szedov (Седов, В. В.) mégis megpróbálták igazolni a szláv jelenlétet, azzal magyarázva a korai szláv-jellegű leletek hiányát, hogy a kelet-európai erdősáv szlávjai – mivel el voltak vágva a színesfém-lelőhelyektől – nem fejlesztettek ki saját ékszertípusokat, hanem előszeretettel használtak öltözüekük díszítésére szomszédaiak készítményeit. Bizonyítékként a szerzők a szmolenszki és polocki régiók krivicseinek kurgánjaira

¹³⁵Idézi Петренко 1985: 116.

¹³⁶Лебедев 1977.

¹³⁷Idézi és hivatkozza: Кирпичников 1985: 4.

¹³⁸Idézi Петренко 1985: 91. Petrenko–Kuzmenko 1979. A cikk alapját a ladogai rúnairásos leletek adják.

hivatkoztak, amelyekre ugyancsak sok balti elem jellemző.¹³⁹ A település jelenségei közül említésre méltó volt, hogy az egyik feltárt – a dendrokronológia segítségével 881-re keltezett ház – egy hajó másodlagosan felhasznált darabjaiból állt. E településréteg ugyanakkor a 855 és 864–865 közötti időszakban leégett lakóépületek maradványain létesült. Az ásatók a pusztulást a Rjurik krónikákban említett 862-es eljövetelével kapcsolták össze, amely Ladoga elpusztításával is járt.¹⁴⁰

Az 1970-es évek ladogai ásatásainak talán a legfontosabb eredménye – újra hangsúlyozva – a rétegek abszolút keltezése lett. Ebben N. B. Csernih (Черных, Н. Б.) munkásságának volt döntő szerepe, aki az egész régióra érvényes faévgyűrű-sort állított fel. A ladogai faanyaggal sikerült összekötni a pszkovi 315 éves fát, a novgorodi-troicai 9–10. századi és a Rjurkovo gorogyiscei skálát. Ezek eredményeképpen kimutatták, hogy a ladogai település nem keletkezhetett hamarabb a 8. század közepénél.¹⁴¹

Saszkoljcskij engedve az 1960-as évekbeli fenntartásaiból, már egészen más képp állt a normann-eredet problémájához az 1983-as könyvében.¹⁴² A könyv címe – *Az antinormannizmus és sorsai* – jól mutatja a tudomány álláspontját a kérdésben. Az antinormannizmust a szerző valójában a forradalom előtti tudomány sajátjának tekintette, s nem nevezte így a szovjet korszak normann-elmélettel szemben való állásfoglalásának. Maga Saszkoljcskij ekkor már inkább a normannista oldalon állt. Hasonlóan alakult az 1980-as évekre az egykori szélsőségesen „normann-ellenes” Avduszin véleménye is, aki felhagyva a szlávok keresésével Ladoga első évszázadaiban – átvéve Korzuhina álláspontját – a finnugor törzsek elsőbbségét kezdte támogatni.¹⁴³

Az 1980-as évek elejétől felélénkült a nyugati kutatók érdeklődése is az orosz–normann probléma történeti elemei után. Messze a legtevékenyebbnek és a Szovjetunióban is jól ismertnek tekinthető Gottfried Schramm munkássága. A problémához kezdetben inkább negatívan hozzáálló kutató az 1983-as munkájában¹⁴⁴ a korai orosz állam kialakulását szorosán összekapcsolta a normannok tevékenységével, hasonlóan tartva azt a nyugat-európai – angliai, normandiai, írországi – esetekhez.¹⁴⁵ Schramm az orosz állam létrejöttét egyenesen összekapcsolja a távolsági kereskedelmet megszerző és kezükben tartó északiakkal, akik számos központot hoztak létre a stratégiailag fontosabb helyeken. A szerző ugyanakkor elveti a helyi szociális-társadalmi fejlődés eredményeképpen létrejövő államszervezet lehetőségét. Sőt még a szláv „grad” szót is skandináv eredetűnek tartotta, amire az orosz kutatók hamarosan rá is cáfoltak. Ugyanakkor Schramm azon elképzelése, hogy levezeti a mai Ladoga szót a germán Aldeigjából

¹³⁹Кирпичников 1985: 17.

¹⁴⁰Рябинин 1985: 46.

¹⁴¹Черных 1985: 76–78, 120.

¹⁴²Паскольский 1983.

¹⁴³Авдусин 1980.

¹⁴⁴Schramm 1983b. Idézi: Паскольский 1994: 159.

¹⁴⁵A nyugat-európai fejleményekhez lásd magyarul: Davis 2002, a kötet alapjául egy 1976-os mű szolgált.

– elfogadhatónak tűnik. Az már nem bizonyítható, hogy a Beloozero, Izborszk és Novgorod (Holmgard) skandináv nevei korábbiak lennének a szláv elnevezéseknél.¹⁴⁶ A német kutató egyik legmeghatározóbb gondolata talán az, hogy a „varég” szó mögött „zsoldos skandináv harcost” látott. Ennek jelentős utóélete lett az orosz tudományos és ismeretterjesztő irodalomban, de már „skandináv” jelző nélkül. Az 1990-es évektől az a nézet kezdett elterjedni, hogy a varégek valójában etnikailag nem meghatározható, hanem származásuktól függetlenül, valamely fejedelem katonai szolgálatába állt csoportot alkottak.¹⁴⁷

Mérföldkőnek tekinthető a Sztárája Ladoga évtizedes feltárásainak újabb szakszerű publikációja, fontos adalékokkal szolgálva az oroszországi skandináv jelenlét bizonyításához. A V. V. Szedov által szerkesztett kötet szerzői – Petrenko, Noszov, Kirpicsnyikov, Nazarenko, Csernih – közül többen a Klein-féle iskolából kerültek ki. A könyv legfontosabb tanulsága a rétegek – dendrokronológia segítségével felállított – pontos keltezése (a legkorábbi periódust először ekkor keltezték a 750-es évekre).¹⁴⁸ A kora középkori lakott terület nagysága elérte a 10–12 hektárt (a 10. században; a legnagyobb kiterjedés idején – a középkor végén – a 16–18 hektárt is), és a kultúr-rétegek vastagsága a 3–4 métert. Kiemelkedik a lelőhely az arab pénzek mennyiségében is, amelyek készítési évei a 7. század végétől indulnak, de a 730-as évektől sűrűsödnek. A feldolgozás során sikerült egy relatív kerámia tipokronológiát is felállítani. Eszerint a 9. század végéig csak kézzel formált edények készültek a lelőhelyen, a 10. század közepéig ez már párhuzamosan folyt a kézi korongolt darabok előállításával, s utána az utóbbiak kiszorították a korai típusokat. Érdekes módon a kutatók a 8–10. századi leletanyagból kiemelték a bronz huzalból készült s-végű (pontosabban kifelé többször bepödört végű) hajkarikákat, általános szláv ékszerként határozva ezt meg. Fontos megjegyezni, hogy az egész lelőhelyen 1985-ig összesen két ilyen darab került elő! Ennek ellenére ezt mégis a helyi szláv jelenléttel kapcsolták össze. A település 9. századi rétegeihez tartozó kovács és bronz műhelyek maradványai, a nagy számban előkerült felszerelési tárgyakkal együtt megint az északi – skandináv – eredetre mutattak. A temetkezések elemzésénél Kirpicsnyikov felismerte ezek sokszínűségét: hosszú kurgánok (длинные курганы) és kerek sírhalmok (сопки), amiből a régió soknemzetiségű jellegére is következtetett, de a többségi alaplakosságnak még a szlávokat tartotta. Az elképzelés eredete a Lavrentyij-évkönyvre (Лаврентьевская летопись) nyúlik vissza, amely a 862-es évben már egyértelműen szlávoknak írja a várost.¹⁴⁹ Az elképzelés jól megmutatkozik a Ladoga fejlődésére vonatkozó vázlatban is, amit Kirpicsnyikov leírt. Úgy látta, hogy a szlávok 750 körül érték el a Volhov folyó alsó folyását és lakták be a folyómenti rész kulcsfontosságú helyeit. Ezek kezdettől fogva kereskedelmi és kézműves központokká váltak, valószínűleg a hamarosan

¹⁴⁶Паскольский 1994: 157.

¹⁴⁷Schramm 1983b.

¹⁴⁸Кирпищников 1985: 18.

¹⁴⁹Кирпищников 1985: 17–18.

létrejövő – területileg is lehatárolható – politikai alakulat keretein belül. Fel sem merül a szerzőben, hogy az alaplakosság nem volt feltétlenül szláv. A 800–850 közötti időszakra látja elképzelhetőnek Kirpicsnyikov a szlávok mellett a baltok, skandinávok, frízek, esetleg pomerániai szlávok és csugy megjelenését is. Ladoga – írja a szerző – a 860-as évektől vált a Rjurikidák államának központjává, ekkor erősítették meg először, s ekkor tűnt fel a környéken jelentősebb varég lakosság: a *konung* udvara és testőrsége. A 890-es évektől már a kijeji fejedelemehez tartozónak valószínűsítette, s ekkorra keletkezett a kövár építését – a normann támadások kivédésére. A vár 997-ben elpusztult, s a helyére már 1000 körül új erősítéseket emeltek, amikor is egy orosz–normann „erl”-ség jött létre, s ez védte a Kijeji Rusz északi határait a függetlenedő finn törzsek támadásaitól. Ladoga a 11. század utolsó negyedében novgorodi irányítás alá került, s a 12. században újabb virágkorát élte, de már a novgorodi fejedelemség részeként, mint az északi kolonizáció kiindulópontja.¹⁵⁰

Újra megindult a Ladoga környéki sírhalommezők kutatása is. Utoljára 1958-ban, N. V. Tuhtyina, illetve Szedov foglalkozott a leletanyagukkal. Míg az első még Raudonikas korábbi véleményét elfogadva skandinávoknak tulajdonította a kerek sírhalmok nagy részét,¹⁵¹ addig 1970-ben Szedov szláv–finn kultúrákörhöz kapcsolta a keletkezésüket.¹⁵² A bizonytalanságok hátterében a lelőhelyek kutathatóságának elégtelensége és a publikációk hiánya állt, ahogyan ezt Petrenko még 1985-ben kiemelte. Az említett szerző arra is rámutatott, hogy a kurgánok tipológiája bizonytalan maradt. Úgy látta, hogy megjelenésük a 8. századra tehető, s a 10. század folyamán az átalakulásuk még folyamatban volt.¹⁵³ Ezekkel szorosan összefüggött a ladogai sírmezők kutatása is. Sztarája Ladoga mellett összesen három temetkezési helyszín ismert: a Szent Miklós monostornál (Никольский монастырь), illetve Pobegyiscse és Plakun (урочища Победище и Плакун). A feltárójuk inkább skandinávként értelmezi az ezeknél megfigyelt jellegeket. Szerinte a 9. századi leletanyag és a lovas temetkezések eredete inkább az északi irányba mutat. Hasonló párhuzamai vannak a 10. századi temetkezéseknek is, amelyeknél hajódarabokból készült sírkamrákba helyezték a halottakat, vagy az elégetett hajók maradványaival együtt temették el.¹⁵⁴ Noszov 1985-ben összefoglalta az addigi nézeteket és tipologizálta is a kurgánokat. Négy alaptípusát különítette el: 1. a (feltehetően) helyszíni hamvasztás fölé emelt urnás vagy urna nélküli; 2. olyan kurgánok, amelyekben hajómaradványok vagy hajódarabok mutathatók ki; 3. valódi temetkezések nélküli – „üres” – kurgánok; 4. csontvázas temetkezések (elenyésző számban). Mindezeket a kutató egyértelműen skandinávként értelmezte.¹⁵⁵

¹⁵⁰Кирпичников 1985: 24–25.

¹⁵¹Тухтина 1958.

¹⁵²Idézi Петренко 1985: 123; Седов 1970a, 1970b.

¹⁵³Петренко 1985: 123.

¹⁵⁴Носов 1985: 147, 154–155.

¹⁵⁵Носов 1985: 159–165.

Természetesen a normannizmus nem tudta „hódoltatni” az összes szovjet intézményt. Ribakov az 1980-as évek elején „új” elméletet állított fel a Kijevi Rusz eredetéről, de valójában csak Hvojka gondolataihoz nyúlt vissza, amikor a lakosságnak az őskortól kezdődő kontinuitásával számolt. A régészek többsége határozottan visszautasította ezt a teóriát. A Szovjetunió felbomlása óta azonban, elsősorban az ukrán és a belorusz szakemberek körében újabb divatja lett Hvojka gondolatainak,¹⁵⁶ és ezek a múzeumokban, a kiállításokon is megnyilvánulnak.

A POSZTSZOVJET NORMANNIZMUS

A Szovjetunió 1991-es felbomlása után az egykori szovjet tudományos infrastruktúra két éven belül teljesen összeomlott. Az állami pénzügyi támogatások – amik addig gyakorlatilag az egyetlen forrását jelentették ezen szervezetek működésének – néhány esetben drasztikusan lecsökkentek, de többnyire teljesen megszűntek. Az egyes intézeteknek még szakirodalmat vásárolni sem állt módjukban, így információs elszigeteltségbe kerültek nem csak a nyugati, de a regionális központokhoz viszonyítva is. Számos kutatócsoport ráadásul fizikálisan is elszigetelődött, miután az utazások fedezetére sem volt már keret. Természetesen mindez a szakmai publikációk drámai lecsökkenésével járt együtt. 1993 végére az Orosz Tudományos Akadémia egyes intézetei már a közüzemi számlákat sem tudták fizetni. Ugyanebben az időszakban egy újságkihordó fizetése két-háromszorosa volt egy professzorénak. A szakemberek kivándorlása – főleg a matematika, fizika és kémia szakterületén – olyan mértéket öltött, hogy egész kutatócsoportok szűntek meg.

Mindez a régészetben is megmutakozott, annyi különbséggel, hogy a hazai szakemberek nemigen tudták volna külföldön folytatni munkásságukat. Így az új körülményekhez alkalmazkodva kellett talpon maradniuk. Paradox módon ez a helyzet néhol pozitív eredményekkel is járt. A pénzügyi lehetőségek híján a kutatók nem indíthattak ásatásokat, ugyanakkor helyben maradvá megkezdték az elmúlt évtizedek alatt összegyűlt hatalmas – kiadatlan – anyag feldolgozását és hatalmas adatbázisok felállítását. Más oldalról közelítve, az egyes kutatók nem állami intézményeket kerestek meg anyagi támogatásért, és több esetben sikerrel is jártak vagy, külföldi testvérintézményeknél találtak támogatásra. Ekkor épültek ki a máig tartó szoros kapcsolatok és szakmai együttműködések (leginkább Japán és Németország szakemberei bonyolódtak bele az oroszországi régészeti kutatásokba).¹⁵⁷

A „glasznosztj” és az utána következő időszakot az addig elnyomott nacionalista indulatok hirtelen erőteljes felszínre jutása jellemezte. Ez azonban nem csak az „elhanyagolt” népek (vagyis az oroszok kívül mindegyik) történetírására gyakorolt hatást, hanem az oroszokéra is. Az 1990-es évek elejére megoldódni látszó normann-kérdés újra előtérbe került. A szólásszabadságnak köszönhetően

¹⁵⁶Shnirelman 1996: 238. Tolocskót említi név szerint Ukrajnából (Толочко 1990), továbbá Paboljt Belorussziából (Поболь 1983).

¹⁵⁷Chernykh 1995: 139–141.

azonban annyi irányzata lett (megint elsősorban az antinormann oldalnak), hogy szinte lehetetlen áttekinteni. A 60-as évek Klein-féle vonala, a nyugati kutatókkal való együttműködésben és a velük való elvi egyetértésben, töretlenül folytatódott. Az irányzattal szembenállók azonban lassanként két nagyobb táborra szakadtak. Az egyik tábor az ezredfordulóra kialakuló állam tételét fogadja el, míg a másik ezt határozottan visszautasítja, mert – álláspontjuk szerint – túl nagy szerepet tulajdonít a normann befolyásnak.

A Szovjet Birodalom felbomlásának hatása nemcsak politikai és gazdasági szempontból volt megrendítő erejű, de rendkívül súlyos következményekkel járt az orosz nép öntudatára és nemzeti büszkeségére is. Ez nem is annyira a nagyhatalmi ambíciók oldaláról jelentkezett (hiszen az ásványkincseknek köszönhetően ezen még sikerült segíteni), hanem inkább a történeti hovatartozás tudatának vonatkozásában. Évszázadok óta generációk nőttek fel úgy, hogy Kijevet tudták minden orosz város atyjának, és az orosz nép – Rusz – bölcsőjének. Minden orosz sajátjának vallotta, érezte e várost, s büszkeséggel gondolt rá. 1991 augusztusában azonban Kijev hirtelen a független Ukrajna fővárosa lett. Öt éven belül a nacionalizálódó ukrán történetírás „kiszorította” az oroszokat onnan, és mindenáron a már kezdetektől fogva létező, saját önálló útját járó ukrán nép kizárólagos fővárosának kívánták beállítani, nem eredménytelenül. Az orosz régészetben ez önmagában még nem hozott volna túl sok változást, ha a két állam – Oroszország és Ukrajna – közötti politikai kapcsolatok nem kezdtek volna el látványosan romlani. Ilyen viszonyok között az orosz államvezetés számára presztízskérdéssé vált, hogy magát nem a jelenlegi ukrán főváros köré szerveződött Kijevi Oroszország jogutódjának tartsa, hanem attól elszakadva a maga területén keressen legitimációs alapokat. Ehhez nem is kellett túl sokáig keresgélnie. A már az 1940-as évektől régészetileg folyamatosan kutatott, s szakmailag rendkívül ígéretes lelőhely – Sztárája Ladoga – lett kinevezve a korai orosz állam legkorábbi központjává.

Az orosz állam új – „igazi” – központjának feltalálásáig Leo Klein és tanítványainak hatására a „normann elmélet” az általuk elgondolt formában egyre elfogadottabbá vált a köztudatban is. Sztárája Ladoga azonban alapvetően felborította ezt a helyzetet. A régebbi szakirodalom ugyanis éppen Sztárája Ladoga és Rurikovo Gorogyiscse esetében egyértelműen elismerte ezek varég eredetét, sőt a helyi lakosság skandináv voltát is. Politikai nyomásra azonban muszáj volt ebből szláv központot kreálni (de legalábbis kiemelni, hogy a skandináv és a finnugor lakosság mellett szlávok is voltak ott). Ezen a területen került egymással éles ellentmondásba a mai orosz régészet és a történetírás. A régészek szemében a skandináv jelenlét egyszerűen megkérdőjelezhetetlen a szakmai módszertan kétségbevonása nélkül. A történészek azonban – mint sok más esetben is – könnyedén figyelmen kívül hagyják, vagy egyszerűen „átértékelik” a régészeti eredményeket, és szlávokat látnak ott is, ahol legfeljebb finnugorokról lehetne szó. A politikai nyomás leghátrányosabb következménye az újabb eredmények szakszerű publikációinak elmaradása lett.

Az államvezetés paradox módon éppen a régészeti – dendrokronológiai – módszerekkel azonosított 753-as évszámot vette alapul egy nagy ünnepség-sorozat megrendezéséhez 2003-ban. Nyilvánvaló, hogy a hatalom egyszerűen élt az adódó lehetőséggel, hogy minél hamarabb megkezdhesse a közvélemény átformálását. Így a Sztárája Ladoga nem hivatalos alapításának 1250 éves évfordulóján rendezett ünnepségeket kihasználva komoly propaganda-tevékenység indult meg az új elmélet népszerűsítésére.¹⁵⁸ Bőkezűen támogatott kiállításokon¹⁵⁹ és TV-műsorokban mutatták be Ladoga előkelőségét és gazdagságát. Nem maradt el a dicsérő jelzőkkel bőven – de nem méltánytalanul – ellátott médiabeli szereplés sem. Mindeközben mindenütt hangsúlyozottan szerepelt Ladogának az orosz államiságban betöltött elsőbbsége. Maga az évforduló is egyértelműen kifejezte a Kijevvel szembeni elsőbbséget.

Az állami propaganda rendületlenül folytatódik. A ladogai ásatások a legmodernebb eszközökkel, nemzetközi szakemberek bevonásával folyamatosan zajlanak. Az állami egyetemek régészet-történelem szakos hallgatóinak már szinte kötelező legalább egyszer részt venni ezekben. Arról már nem is beszélve, hogy a korai Rusz új-régi központjának „ténye” pillanatok alatt a tananyag részévé vált, jelenleg pedig intenzíven folyik a helyszín turistaközponttá fejlesztése.

Mindeközben a szakirodalomban a propaganda annyiban jelentkezett, hogy rendkívül díszes és látványos katalógusok jelentek meg, a régészetileg értékelhető tudományos közlések és feldolgozások azonban elmaradtak. Végeredményben ez az állami ideológia nem tagadja a normannok létét és szerepét a korai orosz állam létrehozásában, de már megmutatkoznak az első kísérletek a jelentőségük csökkentésére, átértelmezésére. A folyamat következményei és további fejlődése azonban jelenleg megjósolhatatlan.

A normann-vita másik színtere kevésbé látványos és mélységében talán szűkégtelen is bemutatni. Ide sorolható minden olyan nézet, mely teljes egészében elveti a varégek normann eredetét vagy a skandinávok szerepét. Csak futólag

¹⁵⁸Az interneten is megfigyelhető ez: <http://www.oldladoga.spb.ru/rus/>; egy másik helyen Rusz első fővárosaként fut: <http://www.oldladoga.ru/>

¹⁵⁹Ermitázsban: http://www.ng.ru/regions/2003-03-17/10_ladoga.html „Летопись 862 г. сообщает, что в город славянскими и финскими племенами был призван скандинавский викинг Рюрик с братьями. Ладога стала столицей первого объединенного северорусского государства, а князь Рюрик явился основателем династии, правившей Россией до конца XVI в.” A Moszkvai Történeti Múzeumban: <http://mk-piter.ru/2003/06/11/027/>: „Помимо восстановления исторических святынь и памятников в Старой Ладоге решается и другая задача — сегодня в древнем городе заново воссоздается туристская инфраструктура, которая позволит столице Древней Руси стать центром исторического туризма Северо-Запада. Так, специально для гостей Старой Ладоги на Малышевой горе должна быть построена первоклассная гостиница с полным набором сервисных услуг. Разместится она в реконструированном старом доме, стоящем на высоком берегу Волхова, откуда открывается великолепный вид на окрестности. Кроме того, на базе пионерского лагеря в деревне Сельцо-Горка будет открыт международный молодежный лагерь, а в деревне Ивановский Остров гостей примет современный кемпинг. В перспективе ожидается, что центром туристического паломничества станет Варяжская улица, где будет организован «Город умельцев», с устройством ремесленных мастерских и сувенирных лавок в первых этажах домов.”

említeném meg az olyan szélsőségeket, mint Zsirinovszkij nézeteit vagy L. N. Gumilev könyvét. Az utóbbit nem véletlenül emeli ki a többiek elé E. N. Csernih. Ugyanis az erőteljesen antiszemita műben a szerző egy egészen abszurd, normann-zsidó összeesküvés képét vázolja fel.¹⁶⁰

A konzervatív *Arany Oroszlán* című folyóiratban a normann historiográfiát összefoglaló Kuzjmin alapos forrásgyűjtést végzett a témára vonatkozóan. Mégsem tudja elfogulatlanul tárgyalni a kérdést, s az elfogultság számos helyen felszínre jut. Már a legelején magasabban kvalifikálnak tartja Lomonoszovot, mint az ellenfeleit. A német akadémikusokat (Bayert és Müllert) azzal vádolja, hogy az orosz történelmet „germáno-centrizmus” lencséjén keresztül vizsgálták. Kifejezett negatívumként emeli ki, hogy a két tudós közül egyik sem tanult meg oroszul. Arne 1914-es munkáját pedig egy újabb „varég betörésként az orosz területekre” aposztrofálja, és azzal vádolja, hogy szinte csak germán anyag ismerete alapján próbált következtetésekre jutni. Érdekes módon minél alaposabb egy-egy normannista munkája, annál hevesebben kritizálja azt Kuzjmin.¹⁶¹

Egy másik érdekes jelenség a külföldi szakemberek körében megjelenő szkepticizmus a normann-befolyás kiterjedésével kapcsolatban. Legutóbb a „rusz” eredetét próbálta herul-összefüggésbe hozni Hakon Stang, elvetve a finn-magyarázatot, mivel nem találta azt nyelvészetileg elég megalapozottnak.¹⁶² Ugyanakkor jó historiográfiát közölt a kérdés elemzéséhez. Anna Stalsberg a másik, aki aránytalanul felnagyítotttnak látja a szakirodalomban a normannok jelentőségét. Mind orosz mind angol nyelvű cikkeiben kitér erre, és a női elemek jelentőségére az etnikai meghatározásoknál.¹⁶³

A régészeten belül – ahogy már említettem – a normann-eredetet már nem szokás kétségbe vonni. Az északiak szerepvállalását a korai orosz állam kialakulásában azonban igyekeztek csökkenteni. Az egyik legjobb módszer erre a normannok megjelenésének átkeltezése volt a 9. század végére, a 10. századra. Erre jó példa Saszkoljszkij 1994-es cikke, amelyben Gottfried Schramm munkásságát elemzi, s közben arra a következtetésre jut, hogy a 9. századból nincs olyan leletanyag, amely alapján bizonyítani lehetne, hogy a normannok ebben az időben már használták a vízi utat.¹⁶⁴

Jelentős szerephez jutottak az utóbbi évtizedekben Leo Klein tanítványai is, akik közül többen mind a mai napig e szakterületen dolgoznak és publikálnak. Legutóbb *Stratum Plus* moldvai folyóirat egyik 1999-es kötetében szenteltek jelentősebb összeállítást a normann elmélet négy évtizedes történetének. Klein visszaemlékezésszerűen vázolta fel a tudomány irányát alapvetően meghatározó 1965-ös év történetét és saját elméletének alapjait.¹⁶⁵ G. Sz. Ledegyev megírta

¹⁶⁰ Chernykh 1995: 145–146. Az említett könyvet 1993-ban adták ki.

¹⁶¹ Кузьмин 2005.

¹⁶² Станг 1999: 119–147.

¹⁶³ Stalsberg 1988.

¹⁶⁴ Паскольский 1994: 157.

¹⁶⁵ Lásd Клейн 1999.

a szeminárium – Varangica – történetét, név szerint megemlítve a hallgatókat (V. P. Petrenko, J. J. Piotrovskij, V. A. Bulkin, V. A. Nazarenko, A. A. Peszkova). Majd tanítványai már a frissebb eredményekről számoltak be, összefoglalva az elmúlt évtizedek régészeti kutatásait is.¹⁶⁶ Érdeemes megemlíteni a régi nagy kutatók közül Avduszint, aki 1993-ban összefoglalta a gnyozdovói kutatások történetét. Meglepő módon az egykori heves antinormannista ekkorra elfogadta a skandináv teóriát, elismerte a krivcsekhez köthető leletek hiányát a sírhalmokból, és a szlávként értelmezhető jellegzetességek kis számát.¹⁶⁷ A 2001-ben a gnyozdovói ásatások kezdetének 125. évfordulójára megjelent kötetben a korábbi szélsőséges vitáknak már nyoma sem maradt.¹⁶⁸ Petruhin e kötetbe írt tanulmányában kiegészíti a Gnyozdovo–Birka csoportot, Kijev, Sesztovice és Tyimerjovo szintén hasonló, 9. századi temetőivel. Az általa összefoglalt közös jellemzőket érdekesnek tűnik itt felsorolni. Ezek közé sorolja a szerző a kereszténység megjelenését (vagyis sírgödörös, csontvázás temetkezések) és a kis kijevi-típusú kereszték elterjedését. Petruhin szerint a Birkében előkerült kereszték szintén kijevi eredetűek lehetnek. Ugyanakkor a kutató – hagyományosan – szlávoknak tartja az s-végű hajkarikákat. A fentebb említett nagy temetők további kapcsolatai közül kiemeli a gnyozdovói és a csernyigovi „nagy kurgánok” közötti rokonságot, illetve a mindkét helyen megjelenő áldozati üstöt, amihez hasonló Birkában is előkerült. Az antroponímiai adatok és a temetkezési szokások alapján a vezető réteg „genealógiai kapcsolatai” a skandináv-sueon *konungokkal* megmaradtak. Birka és Gnyozdovo a pusztulásuk idejében is hasonlít: mindkettő a 10–11. század fordulóján szűnt meg (egyik helyre sem jutott már el a 970-es évek után vert keleti ezüst pénz). Ugyanakkor a 10. század végére elpusztult Tyimerjovo, Sesztovice, Sztárája Ladoga, Rjurikovo gorogyiscse stb. Feltételezik, hogy ekkor a fejedelmi központok átkerültek Gnyozdovóból Szmolenszkbe, Rjurikovo gorogyiscséből Novgorodba, Birkából Sigtunába.¹⁶⁹

Pozitívan értékelhető az utóbbi évek egyre szorosabbá váló orosz–skandináv együttműködése is. A skandináv szétrajzás belső okait és irányait vizsgáló Johan Callmer alaposan feltérképezte az északnyugati orosz területek korai etnikai viszonyait.¹⁷⁰ Az ő munkásságát jelentősen kiegészítette a régió természetföldrajzi elemzését nyújtó Doluhanov tanulmánya.¹⁷¹ Végezetül még egy nyugati munkáról szükséges szólni, amely mind a mai orosz, mind a nyugati szakirodalomra támaszkodva nagyon alapos és részletes elemzését nyújtotta az orosz állam kialakulásának. Ez Wladyslaw Duczko munkája.¹⁷² Természetesen még számos egyéb művet és kutatót lehetett volna megemlíteni, egyes kérdésekre még

¹⁶⁶Lásd Носов 1999; Лебедев 1999.

¹⁶⁷Idézi Петрухин 2001: 117.

¹⁶⁸Lásd Гнездова...

¹⁶⁹Петрухин 2001: 117–119.

¹⁷⁰Lásd Кальмер 1999: 153–155; Callmer 2000.

¹⁷¹Dolukhanov 2000.

¹⁷²Duczko 2004.

részletesebben kitérni. Remélhetőleg így is sikerült jó áttekintést nyújtani a varég–normann kérdés alakulásáról az orosz tudományban.

Az rendszerváltás idejére, szemmel láthatóan, a szovjet-orosz régészetben már elfogadottá vált a varégek komoly szerepe a korai Rusz államiságának kialakulásában. A leletanyag fényében ez nem is lehet kérdéses. Ami még vitatott – és a leletanyag minél teljesebb és alaposabb feldolgozásáig, illetve közléséig vitatott is marad – az a történeti interpretáció lehetősége. Elsősorban arra vonatkozóan, hogy mekkora mértékben vettek részt a varégek az állam megszervezésében. Mekkora volt a varég-lakosság létszáma, és – természetesen – meddig lesz ebből politikai kérdés? Talán Leo Klein szavaival érdemes lezárni a vita ismertetését: „az antinormannizmus mint tudományos koncepció már rég halott. Az antinormannizmus mint pozíció még számtalanszor újjá fog születni...”¹⁷³

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arne, T. 1914: *La Suede et l'orient*. Uppsala
- Arne, T. 1918: Ett svenskt grafält i guvernementet Jaroslavl Ryssland. *Fornvännen* 31–47.
- Arne, T. 1952: Die Varagefrage und die sowjetrussische Forschung. *Acta Archaeologica* 22. (Koppenhága)
- Avdusin, D. A. 1969: Smolensk and the Varangians according to the archaeological data. *Norwegian Archaeological Review* 2.
- Blindheim, Ch. 1970: Comments on Smolensk and the Varangians according to the archaeological data. *Norwegian Archaeological Review* 3. 113.
- Bollók Ádám 2004: „Inter barbaras et nimiae feritatis gentes.” Az Annales Bertiniani 839. évi rhos követsége és a magyarok. *Századok* 138. 349–379.
- Callmer, Johan 2000: From West to East. The Penetration of Scandinavians into Eastern Europe ca. 500–900. *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*. édité par Michel Kazanski, A. Nercessian et Constantin Zuckerman. Paris, 45–94.
- Chernykh, E. N. 1995: Postscript: Russian archaeology after the collapse of the USSR – infrastructural crisis and the resurgence of old and new nationalisms. In: Philip L. Kohl and Clare Fawcett (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 139–148.
- Davis, R. H. C. 2002: *A normannok*. Budapest
- Dobrovsky, J. 1812: *Wie soll Nestors Chronik... rein hergestellt werden? »J Müller Altrussische Geschichte nach Nestor«*. Berlin
- Dolukhanov, Pavel M. 2000: The 'Urban Revolution' in the North-Western Russia: Ecological, Economic and Political Factors. *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*. (Édité par Michel Kazanski, A. Nercessian et Constantin Zuckerman.) Paris, 9–16.

¹⁷³Клейн 1999: 100. „Антинорманизм как научная концепция давно мертв. Антинорманизм как позиция будет возрождаться не однажды...”

- Duczko, Wladyslaw 2004: *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*. Leiden–Boston
- Evers, G. 1808: *Vom Ursprünge des russischen States. Ein Versuch, die Geschichte desselben aus den Quellen zu erforschen*. Riga–Leipzig
- Evers G. 1814: *Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen*. Dorpat
- Kivikoski, E. 1970: Comments on Smolensk and the Varangians according to the archaeological data. *Norwegian Archaeological Review* 3. 115.
- Klejn, Leo S 1973: Soviet Archaeology and the Role of the Vikings in the Early History of the Slavs. *Norwegian Archaeological Review* 6. 1. 1–4.
- Klima László 1999: *Finnugor történeti chrestomathia I.* (Budapesti Finnugor Füzetek 12.) Budapest
- Lebedev, G. S. and Nazarenko, V. A. 1973: The Connections between Russians and Scandinavians in the 9th–11th Centuries. *Norwegian Archaeological Review* 6. 1. 5–9.
- Petrenko, V. P. – Kuzmenko, I. K. 1979: Nya fynd med runor från Gamla Ladoga. *Viking* XLII. Oslo, 78–84.
- Schlözer, A. L. 1772: *Allgemeine nordische Geschichte*. 1–2. köt. Halle
- Schlözer, A. L 1795–1797: *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Göttingen
- Schramm, Gottfried. 1983a: Fernhandel und fruhe Reichsbildungen am Ostrand Europas: Zur historischen Einordnung der Kiever Rus'. In: *Staat und Gesellschaft in Mittelalter und Früher Neuzeit: Gedenkschrift für Joachim Leuschner*. Göttingen, 15–39.
- Schramm, Gottfried 1983b: Die Warager: osteuropäische Schicksale einer nordgermanischen Gruppenbezeichnung. *Die Welt der Slawen*. München, 38–67.
- Shnirelman, Victor A. 1995: From internationalism to nationalism: forgotten pages of Soviet archaeology in the 1930s and 1940s. In: Philip L. Kohl and Clare Fawcett (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 120–138.
- Shnirelman, Victor A. 1996: The faces of nationalist archaeology in Russia. In: Margarita Díaz – Andreu and Timothy Champion (szerk.): *Nationalism and archaeology in Europe*. London, 218–242.
- Stalsberg, Anne 1988: The Scandinavian Viking Age finds in Rus'. Overview and analysis. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* Band 69. 448–471.
- Stender-Petersen, A. 1953: *Varangica*. Aarhus
- Waitz, Georg (szerk.) 1883: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum Rerum Germanicarum* 5. Hannover
- Zuckerman, Constantin 2000: Deux étapes de la formation de l'ancien état Russe. *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*. édité par Michel Kazanski, A. Necessian et Constantin Zuckerman. Paris, 95–120.
- Авдусин, Д. А. 1949: Варяжский вопрос по археологическим данным. *Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры* 30. 3–14.
- Авдусин, Д. А. 1952: Гнездовская экспедиция. *Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры* 44. 93–103.
- Авдусин, Д. А. 1953: Неонорманские измышления буржуазных историков. *Вопросы истории* 12. 114–120.
- Авдусин, Д. А. 1980: Происхождение древнерусских городов. *Вопросы Истории* 12. 24–42.

- Арциховский, А. В. 1934: Археологические данные о возникновении феодализма в Суздальской и Смоленской землях. *Проблемы истории докапиталистических обществ*. 11–12. 35–60.
- Арциховский, А. В. 1939: Русская дружина по археологическим данным. *Историк – Марксист* 1. 193–195.
- Арциховский, А. В. 1966: Археологические данные по варяжскому вопросу. *Культура Древней Руси*. (Б. А. Рыбаков ред.) Москва, 36–41.
- Артамонов, М. И. 1939: Достижения советской археологии. *Вестник древней истории* 2. 128–129.
- Боричевский, И. 1840: Русы на южном берегу Балтийского моря. *Маяк VII*. Санкт Петербург
- Бранденбург, Н. Е. 1896: *Старая Ладога*. Санкт Петербург
- Браун, Ф. А. 1925: Варяги на Руси. *Беседа* 6–7. Берлин
- Брюсов, А. Я. 1940: *История древней Карелии*. (Труды ГИМ. Вып. IX.) Москва
- Булкин, В. А.–Лебедев, Г. С. 1974: Гнёздово и Бирка. *Культура средневековой Руси*. Ленинград, 11–17.
- Венелнн, Ю. 1842: *Скандинавомания и ее поклонники*. Москва
- Вилинбахов, В. Б. 1963: Несколько замечаний о теории Стендера-Петерсена. *Скандинавский сборник* 6. 323–336.
- Державин, Н. С. 1944: *Происхождение русского народа*. Москва
- Гедеонов С. 1876: *Варяги и Русь*. 1–2. köt. Санкт Петербург
- Герберштейн, Сигизмунда 1988: *Записки о Московии*. Москва, Magyarul kivonatolva olvasható: <http://ludens.elte.hu/~briseis/finnugor/tortforras/herber.html> *Гнёздово. 125 лет исследования памятника*. (Труды ГИМ, No. 124.) Ред. В. В. Мурашева, 116–119. (© Петрухин, В. Я., 2001; Портал „Археология России”, 2005; <http://www.archeologia.ru/Library/book/cfa0b70150cf>)
- Готье, Ю. В. 1930: *Железный век в Восточной Европе*. Москва
- Иловайский, Д. И. 1882: *Разыскания о начале Руси*. Москва
- Кальмер, Й. 1999: Археологические древности Руси. *Stratum plus* 5. 153–157.
- Карамзин, Н. М. 1852: *История государства Российского*. 7. kötet, Санкт Петербург
- Кириленко, О. С. 2004: Причерноморсько-азовська Русь: Історіографічний нарис. *Український Історичний Журнал* 3. 39–47.
- Кирпичников, А. Н. 1985: Раннесредневековая Ладога (итоги археологических исследований). In: *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. (Седов, В. В. ред.) Ленинград, 3–26.
- Клейн, Л. С. 1999: Норманизм – антинорманизм: конец дискуссии. *Stratum plus* 5. 91–101.
- Ключевский, В. О. 1902: *Курс Русской Истории*. Санкт Петербург. Lásd: <http://www.magister.msk.ru/library/history/>
- Комар О. В. 2002: Сарматы Поросся та „південна” гіпотеза походження Русі. *Всточноевропейский археологический журнал* 5. (18.) сентябрь-октябрь 2002. <http://archaeology.kiev.ua/pub/komar2.htm> (Nyomtatott változata: О.В. Комар: Сарматы Поросся та „південна” гіпотеза походження Русі. *Vita Antiqua* 1. (1999), 81–88.)

- Костомаров, Н. И. 1860а: Заметка на возражения о происхождении Руси. *Современник* 4. (80.) 413–417.
- Костомаров Н. И. 1860б: Последнее слово г. Погодину о жмудском происхождении первых русских князей. *Современник* 5. (81.) 73–83.
- Куник, А. А. 1862: *Замечания к Отрывкам о варяжском вопросе С. Гедеонова*. Санкт Петербург
- Куник, А. 1903: *Известия ал-Бекри и других авторов о руси и славянах*. 2. rész, Санкт Петербург
- Кузьмин, А. Г. 1970: Варяги и Русь на Балтийском море. *Вопросы Истории* 10. 28–55.
- Кузьмин, А. Г. 1971: Болгарский ученый о советской историографии начала Руси. *Вопросы Истории* 2. 186–188.
- Кузьмин, А. Г. 1974: Об этнической природе варягов. *Вопросы Истории* 11. 54–83.
- Кузьмин, А. Г. 2005: Гипотезы и концепции о происхождении Руси. *Золотой Лев* 61-62. http://zlev.ru/61_7.htm
- Кураев, И. В. 2001: Историография варяжского вопроса (по исследованиям погребений Гнёздова). *Гнёздово. 125 лет исследования памятника*. (Труды ГИМ, No. 124.) Ред. В. В. Мурашева. (© Кураев И.В., 2001; Портал „Археология России”, 2005; <http://www.archeologia.ru/Library/book/cfa0b70150cf>)
- Лебедев, Г. С. 1977: *Археологические памятники Ленинградской области*. Ленинград
- Лебедев, Г. С. 1999: Varangica проблемного семинара А. С. Клейна. Тридцать лет движения к Неизвестному городу на Пути из Варяг в Греки. *Stratum plus* 5. 102–111.
- Ломоносов М. В. 1952: *Полное собрание сочинений*. 6. kötet, Москва–Ленинград
- Максимович, М. А. 1837: *Откуда идет русская земля. По сказаниям Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским*. Киев
- Мицлер, Г. 1749: *Происхождение имени и народа российскийского*. Санкт Петербург
- Михайлов, Е. 1970: Съветската историческа наука за образуването на древнеруската държава. *Исторически преглед* 3. 89–99.
- Мошин, В. А. 1931: Варяго-русский вопрос. *Slavia* X. 113–114.
- Носов, Е. Н. 1985: Сопковидная насыпь близ урочища Плакун в Старой Ладоге. In: *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. (Седов, В. В. ред.) Ленинград, 147–155.
- Носов, Е. Н. 1999: Современные данные по варяжской проблеме на фоне традиций русской историографии. *Stratum plus* 5. 112–118.
- Петренко, В. П. 1985: Раскоп на Варяжской улице (постройки и планировка). és Классификация сопки северного Поволховья. In: *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. (Седов, В. В. ред.) Ленинград, 81–116, 123–146.
- Петрухин, В. Я. 2001: Гнёздово между Киевом, Биркой и Моравией (некоторые аспекты сравнительного анализа). In: *Гнёздово. 125 лет исследования памятника*. (Труды ГИМ, No. 124.) Москва, 116–119.
- Поболь, А. Д. 1983: Проблемы славянского этнагенезу. IX *Міжнародны з'езд славістаў*. Минск, 47–54.
- Погодин, М. 1859: *Норманский период русской истории*. Москва
- Путь из варяг в греки* 1996: *Каталог выставки*. Государственный Исторический Музей. Москва

- Равдоникас, В. И. 1949: Старая Ладога. (Из итогов археологических исследований 1938–1947). *Советская Археология* 11. 5–54.
- Равдоникас, В. И. 1950: Старая Ладога. (Из итогов археологических исследований 1938–1947 гг.). Часть II. *Советская Археология* 12. 7–40.
- Резник, Семен 1999: Кровавый Навет В России. *Историко-документальные Очерки. Вестник* 24. <http://www.vestnik.com>
- Руссов, С. 1836: *О древностях России, новые толки и разбор их*. Санкт Петербург
- Рябин, Е. А. 1985: *Новые открытия в Старой Ладоге* (итоги раскопок на Земляном городище 1973–1975 гг.). Средневековая Ладога. Новые археологические открытия исследования. Седов, В. В. (ред.): Ленинград, 27–75.
- Седов, В. В. 1970а: *Новгородские сопки*. Москва
- Седов, В. В. 1970b: Славяне и племена юго-восточного региона Балтийского моря. *Berichte über den II Internationalen Kongress für Slawische Archäologie*. 1. 16–20.
- Сизов, В. И. 1902: *Курганы Смоленской губернии*. 1., Гнёздовский могильник близ Смоленска. Москва
- Смирнов, П. П. 1928: *Волзький шлях і стародавні Руси*. Киев
- Смолин, В. Ф. 1925: *Археологический очерк Татареспублики* (Материалы по изучению Татарстана). Казань
- Соловьев, С. М. 1851–1879: *История России с древнейших времен*. 1–29. kötet, Санкт Петербург. Lásd: <http://kulichki.com/inkwell/text/special/history/soloviev/solovlec.htm>; http://www.hronos.km.ru/libris/solov1_08.html
- Спицын, А. А. 1899: *Расселение древнерусских племён по археологическим данным*. Санкт Петербург
- Спицын, А. А. 1915: *Гнёздовские курганы в раскопках С. П. Сергеева*. Санкт Петербург
- Станг, Хакон 1999: Наименование Руци (герульская версия). Тезисы. *Stratum plus* 5. 119–147.
- Станкевич Я. В. 1941: *К вопросу об этническом составе населения Ярославского Поволжья в IX–X вв.* (Материалы и Исследования по Археологии СССР 6) Москва, 56–88.
- Татищев, В. Н. 1962: *История Российская*. I. köt. Ленинград
- Толочко П. П. 1990: Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси. Толочко, П. П. (ред.) *Славяне и Русь*. Киев, 99–121.
- Толстов, С. П. 1946: Проблема происхождения индоевропейцев и современная этнография и этнографическая лингвистика. *Краткие Сообщения Института Этнографии*
- Толстов, С.П. 1949: В.И. Ленин и актуальные проблемы этнографии (К 25-летию со дня смерти) *Советская Энциклопедия* No. 1. 12–13.
- Томсен, В. 1891: *Начало русского государства*. Москва
- Тредьяковский, В. К. 1773: *Три рассуждения о трех главнейших древностях российских, а именно: 1) о первенстве языка словен перед тевтоническим, 2) о первоначалии россос, 3) о варягах-руссах*. Москва
- Тухтина, Н. В. 1958: Об этнической принадлежности погребенных в сопках волховского типа. *Славяне и Русь*. Москва, 191–193.
- Удальцов, А.Д. 1947: Основные вопросы этногенеза славян. *Советская Энциклопедия*. VI–VII. köt.

- Хвойка, В. В. 1899: Каменный век Среднего Приднепровья. *Труды XII Археологического съезда в Киеве* 1. Москва, 736–812.
- Хвойка, В. В. 1902: К вопросу о славянах. *Киевская старина* 77/3 (1902) 495–505.
- Хвойка, В. В. 1913: *Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена*. Киев
- Шаскольский, И. П. 1965: *Норманская теория в современной буржуазной науке*. Ленинград
- Шаскольский, И. П. (ред.) 1970: *Норманские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения*. Ленинград
- Шаскольский, И. П. 1975: Успіхи і труднощі у вивченні норманської проблеми за останні десятиріччя. *Український Історичний Журнал* 8. 71–80.
- Шаскольский, И. П. 1983: Антинорманизм и его судьбы. Генезис и развитие феодализма в России. *Проблемы отечественной и всеобщей истории* 7. Ленинград, 35–51.
- Шаскольский, И. П. 1994: Русско-скандинавские отношения раннего средневековья в работах Г. Шрамма (историографический обзор) *Отечественная история* 2. 155–160.
- Шмидт, Е. А. 1970: Об этническом составе населения Гнездова. *Советская Археология* 3.
- Шушарин, В. П. 1964: *Современная буржуазная историография Древней Руси*. Москва
- Черных, Н. Б. 1985: Дендрохронология древнейших горизонтов Ладоги (по материалам раскопок Земляного городища). Ип: *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. (Седов, В. В. ред.) Ленинград, 76–80.
- Эверс, Г. 1826: *Предварительные критические исследования для российской истории*. Москва